

VILNIAUS UNIVERSITETAS
FILOSOFIJOS FAKULTETAS
PSICHOLOGIJOS INSTITUTAS

Miglė Vainalavičiūtė

Vaikų teisinės ir ekonominės socializacijos veiksniai

Magistro darbas

Teisės psichologijos studijų programa

Darbo vadovas: prof. dr. Gintautas Valickas

Vilnius, 2018

Studentė Miglė Vainalavičiūtė, 1616057

(Studento vardas ir pavardė, studento pažymėjimo Nr.)

Magistro darbą „Vaikų teisinės socializacijos veiksniai“,
patvirtintą Filosofijos fakulteto dekanı įsakymu Nr., parengiau savarankiškai, galutinai
suredagavau ir įteikiau vadovui.

Miglė Vainalavičiūtė

2018 birželio 4 d.

(Studentės vardas, pavardė)

(Parašas)

(Data)

Darbo vadovas Prof. dr. Gintautas Valickas

(Moksl. laipsnis, vardas, pavardė)

Darbas atitinka magistro darbams keliamus reikalavimus ir gali būti ginamas:

Taip

Ne

Gintautas Valickas

2018 birželio 4 d.

(Vadovės/o vardas, pavardė)

(Parašas)

(Data)

Instituto vyr. specialistė Danguolė Žiūraitienė

(vardas, pavardė)

Magistro darbą su vadovo tarpininkavimu Psichologijos institutas gavo.

Danguolė Žiūraitienė

2018 birželio 4 d.

(Instituto vyr. specialistė)

(Parašas)

(Data)

TURINYS

SANTRAUKA	1
SVARBIAUSIOS SAŲVOKOS	3
PRATARMĖ.....	4
1. ĮVADAS	6
1.1. Normų samprata ir socializacija	6
1.1.1. Normų samprata	6
1.1.2. Socializacija.....	8
1.2. Teisinė socializacija	9
1.2.1. Teisinės socializacijos samprata	9
1.2.2. Teisinė socializacija ir teisingumas	12
1.2.3. Socializacija: socialinis mokymasis ir kognityvinė raidos teorija	13
1.2.4. Teisinės socializacijos tyrimai	15
1.2.5. Teisinė socializacija vaiko raidos perspektyvoje	16
1.2.6. Teisinės socializacijos stiprinimas ir integracija į vaikų ugdymą	17
1.3. Ekonominė socializacija	19
1.3.1. Ekonominės socializacijos samprata	19
1.3.2. Ekonominės socializacijos struktūra, veikimo mechanizmai ir veiksniai	20
1.3.3. Ekonominės socializacijos tyrimai	21
1.3.4. Ekonominė socializacija vaikystėje.....	22
1.3.5. Finansinės socializacijos stiprinimas ir integracija į vaikų ugdymą.....	23
1.4. Teisinės ir ekonominės socializacijos sąsajos su mokesčių sistema.....	25
2. TYRIMO METODIKA	27
2.1. Tyrimo metodika	27
2.2. Tyrimo dalyviai	27
2.3. Tyrimo priemonės	28
2.4. Tyrimo eiga	32
2.5. Tyrimo procedūra	32
2.6. Duomenų analizės metodai.....	33
3. REZULTATAI	34
3.1. Aprašomoji statistika	34
3.2. Pirmas tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?	39
3.3. Antrasis tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų požiūris į mokesčius po intervencijos?	40
4. REZULTATŲ APTARIMAS.....	42

4.1. Pirmas tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?	42
4.2. Antrasis tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų požiūris į mokesčius po intervencijos?	46
5. TYRIMO RIBOTUMAI IR TOLESNIŲ TYRIMŲ GAIRĖS	50
6. IŠVADOS	51
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	52

SANTRAUKA

Vaikų teisinės ir ekonominės socializacijos veiksniai

Tyrimo problema. Vaikystėje įsisąmonintos taisyklės, visuomeninės ir teisinės normos yra perkeliamos į suaugusio asmens elgesio modelius, todėl ugdant visaverčius visuomenės narius svarbu vaikams įdiegti visuomenės darną palaikančias normas ir taisykles. Socializacijos procesas, tiksliau teisinė ir ekonominė socializacija, siejasi su mokesčių sistema, kuri yra svarbus veiksnys palaikantis visuomenės gerovę. Taigi, skatinant savanorišką mokesčių mokėjimą, svarbu ugdyti vaikų žinias, supratimą ir teigiamą požiūrį apie mokesčių sistemą.

Tyrimo tikslas. Ištirti dviejų amžiaus grupių vaikų žinias ir požiūrį apie mokesčius bei patikrinti taikytos intervencijos efektyvumą.

Tyrimo metodika. Tyrimo metu atliktas kvaziekperimentas, kurio metu tirtas edukacinės intervencijos apie mokesčių sistemą efektyvumas. Šio tyrimo dalyviai – 62 Varėnos „Ryto“ progimnazijos mokiniai, 41 trečios klasės ir 21 septintos klasės mokinys. Jie dalyvavo trijuose tyrimo etapuose: pirmo etapo metu pildė Žinių apie mokesčius ir Požiūrio į mokesčius klausimynus, antro etapo metu dalyvavo tyrimo intervencijoje, trečio etapo metu pakartotinai pildė Žinių apie mokesčius ir Požiūrio į mokesčius klausimynus.

Rezultatai. Trečios ir septintos klasės mokiniai po intervencijos taikymo apie mokesčius žinojo daugiau negu prieš intervenciją. Jų požiūris į mokesčius buvo palankesnis po intervencijos nei prieš intervenciją. Nustatyta, kad trečios klasės mokiniai po intervencijos palankiau vertino mokesčių mokėjimo teisingumą ir mokesčių mokėjimo privalomumą. Septintos klasės mokiniai po intervencijos palankiau vertino mokesčių mokėjimo teisingumą ir mokesčių mokėjimo privalomumą, o jų požiūris į pranešimą apie mokesčių nemokėjimą ir į pasiruošimą mokėti mokesčius išliko panašus tiek prieš intervenciją, tiek po intervencijos.

Raktiniai žodžiai: teisinė socializacija, ekonominė socializacija, mokesčių sistema.

SUMMARY

Factors Affecting Legal and Economic Socialization of Children

Research problem. The childhood is the period then people accept most of societal rules, norms and law. It is believed, that most of the models accepted in childhood affects the behavioural models of adults. For this reason, it is crucially important to educate children about the positive meaning of norms and rules. The main process responsible for this development is socialization, more precisely processes of legal and economic socialization. Both of these processes have relations to tax system, which is very important of wellbeing of the society. Thus, it is greatly important to educate children by giving them the knowledge and developing positive attitudes toward the tax system, so they can not only create personal well-being, but also be a part of successful society.

Research objective. To investigate children's knowledge and attitudes towards the tax system also examine the effectiveness of educational intervention.

Research methodology. The research participants were 62 children from Varénos “Ryto“ progymnasium. There were made two groups of participants according to age: 41 of the third grade students and 21 of the seventh grade students. Two sets of measurements and one one Interventional lessons were applied in a process of this study. Students were used to fill in the questionnaires about the knowledge and attitudes towards the tax system, then the educational intervention was given and a week after participating in the intervention, second measurement of knowledge and attitudes was carried out.

Conclusions. The main findings of the research indicate that both groups of children showed a greater amount of knowledge of the tax system in comparison to the results before intervention. Moreover, there were significant changes in the attitudes towards tax system. After intervention the third grade students evaluated the tax system as more just also were more positive on mandatory of tax payment. After intervention the seventh grade students showed significant changes in the attitudes toward the tax system, they evaluated the tax system as more just also students were more positive on mandatory of tax payment. However, the group of seventh grade students did not show any significant differences in scale of “a report about a person who does not pay a tax“ and in a scale of „readiness to pay taxes“.

Key words: legal socialization, economic socialization, tax system.

SVARBIAUSIOS SĄVOKOS

Socializacija yra vystymosi procesas, kurio metu individas išsiugdo vertybes, elgesio modelius ir motyvaciją, būtiną tapimui savo kultūros atstovu (Morawski, 2014).

Teisinė socializacija yra procesas, kurio metu individai įgyja įsitikinimus ir suformuoja asmeninį požiūrį į įstatymus, teisės sistemą ir teisinės valdžios atstovus (Piquero et al., 2005).

Ekonominė socializacija yra procesas, kuriuo ugdomas supratimas apie ekonominį pasaulį, tai apima žinių, įgūdžių, elgesio, nuomonių ir nuostatų susijusių su ekonominiu pasauliu įgijimą (Roland – Levy, 1999).

PRATARMĖ

Vienas iš pagrindinių teisinių institucijų veiklos tikslų yra reguliuoti piliečių elgesį užtikrinant visuomenės gerovę, šiam tikslui pasitelkiamos visuotinės normos ir taisyklės, o jų pagrindu formuojama įstatymų sistema (Tyler ir Trinkner, 2017). Visuomenės funkcionavimas yra stipriai paveikiamas jos narių daugumos, kuri savo kasdieniame gyvenime laikosi įstatymų arba jų nesilaiko. Mokslininkai (Tyler, 1990, Fagan & Piquero, 2007, Tyler & Trinkner, 2017) teigia, jog tai, ar asmuo bus linkęs laikytis įstatymų ir priimti taisykles, priklauso nuo ankstyvosios susidūrimo su teisės sistema patirties. Manoma, kad vaikystėje įsisąmonintos taisyklės, visuomeninės ir teisinės normos yra perkeliamos į suaugusio asmens elgesio modelius (Fagan & Piquero, 2007). Tai reiškia, jog asmuo, vaikystėje įsisavinęs visuomeninių taisyklių svarbą, suaugęs bus mažiau linkęs pažeisti ar ignoruoti elgesio normas ir taisykles (Tyler ir Trinkner, 2017). Remiantis šiomis mokslininkų prielaidomis, siekiant sudaryti palankias sąlygas formuoti vaikų supratimui apie teisinę sistemą, svarbu tyrinėti vaikų vertybinės sistemos raidą, taisyklių supratimą ir jų laikymąsi skatinančius veiksnius.

Procesas, kurio metu vyksta asmens sąveika su teisine sistema yra teisinė socializacija (Tyler ir Trinkner, 2017). Teisinė socializacija apjungia įvairių normų perėmimą ir, vadovaujantis jomis, prisitaikymą gyventi visuomenėje. Taip pat teisinės socializacijos proceso metu individai, dinamiškai sąveikaudami su juos supančia socialine aplinka, išsiugdo supratimą apie taisykles ir jų sistemas, siejamas su įvairiomis socialinio gyvenimo sritimis (Trinkner & Cohn, 2014).

Išskiriama siauresnė teisinės socializacijos sritis – ekonominė socializacija. Pasak Roland – Levy (1999), tai yra procesas, kuriuo metu ugdomas supratimas apie ekonominį pasaulį, šis procesas apima žinių, įgūdžių, elgesio, nuomonių ir nuostatų, susijusių su ekonominiu pasauliu, įgijimą. Viena iš sričių, kur galima pastebėti teisės ir ekonominės socializacijos sąsajas, yra valstybės mokesčių mokėjimo sistema. Mokesčių sistema yra neatsiejama visuomenės ekonominės veiklos dalis. Ši sistema kartu yra ir teisinės sistemos dalis, kurios veikla apibrėžta įstatymais ir saugoma teisinės valdžios institucijų, todėl tiesiogiai siejasi su teisine socializacija (Ashby, Schoon, & Webley, 2011, Tyler & Trinkner, 2017).

Mokesčių mokėjimas yra svarbus veiksnys, palaikantis visuomenės gerovę, todėl svarbu užtikrinti darnų mokesčių sistemos veikimą. Tam, kad būtų skatinamas savanoriškas mokesčių mokėjimas, Kołodziej (2013) teigimu, svarbu tokį elgesį ugdyti taikant edukacines ekonominio švietimo programas. Visgi, tyrimų, nagrinėjančių vaikų žinias apie mokesčius ir jų ugdymo veiksnius, taip pat požiūrį į mokesčių sistemą, yra ypač mažai. Poreikis analizuoti veiksnius, veikiančius teisinę ir ekonominę socializaciją, pastaruoju metu vis labiau pastebimas. Įvairūs tyrėjai (Tyler, 1990, Fagan

& Piquero, 2007, Beutler & Dickson, 2008, Ashby, Schoon, & Webley, 2011, Tyler & Trinkner, 2017) nurodo, kad svarbu daugiau dėmesio skirti teisei ir ekonominei socializacijai, taip pat šiuos procesus lemiančių veiksnių nagrinėjimui.

Taigi šiame darbe pristatomas tyrimas, kuris buvo vykdomas kartu su Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Psichologijos instituto tyrėjų grupe, bendradarbiaujant su Valstybinės mokesčių inspekcijos atstovais, įgyvendinant šiuo metu vykdomą projektą – „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“. Projekto tikslai yra orientuoti į vaikų teisinės ir ekonominės socializacijos stiprinimą. Pirmojo projekto etapo metu buvo siekiama atskleisti vaikų turimas žinias apie mokesčius ir taisyklių laikymuisi įtakos turinčius veiksnius. Antrojo projekto etapo metu sukurta ir taikyta intervencinė mokymo programa apie mokesčių sistemą. Mūsų tyrimo metu buvo siekiama nustatyti intervencijos poveikį vaikų žinioms apie mokesčius ir jų požiūriui į mokesčių mokėjimą.

1. ĮVADAS

1.1. Normų samprata ir socializacija

1.1.1. Normų samprata

Ilgalaikis žmonių tarpusavio sugyvenimas priklauso nuo egzistuojančių tam tikrų visuomeninio gyvenimo normų (Laurinavičius, 2002). Autorių Anderson ir Dunning (2014) teigimu, normos gali būti formalios, tai yra apibrėžtos ir visuotinai priimtose, kaip, pavyzdžiui, įstatymiškai nurodoma, jog privalu mokėti mokesčius. Taip pat egzistuoja neformalios normos, kurios yra žinomos, tačiau jų laikymasis yra laisvanoriškas, pavyzdžiui, aukoti labdarai. Bendrąja prasme, normų įtaka socialiniam gyvenimui gali būti apibūdinta tuo, kad siekiant darnios žmonių sąveikos ir individui bandant prisitaikyti, svarbu perimti visuomenėje vyraujančius elgesio būdus ir susitarimus. Jeigu tokia individo adaptacija nevyksta – atsiranda chaosas, nesusipratimai, pasireiškia nepritapimas ir netinkamumas socialiniam kontekstui. Žmogiškųjų, pilietinių, šeiminių ir kitų (teisės, doros ir kt.) normų pripažinimas ir jų laikymasis yra ne tik kiekvieno individo funkcionavimo sociume būtina prielaida, bet ir vienas svarbiausių visuomenės darnios socialinės ir ekonominės raidos garantų (Juodraitis, 2002). Taip pat svarbu paminėti fundamentalią normų funkciją – saugoti pagrindinius žmonių santykius (asmeninius, ekonominius, valstybės lygmens ir kt.) (Anderson ir Dunning, 2014).

Manoma, jog pagrindiniai normų taikymo visuomenėje tikslai yra suteikti saugumo asmenims įvairiose gyvenimo situacijose, išvengti žalingo elgesio asmeniui ir visuomenei, prailginti asmens gyvenimo trukmę ir pagerinti gyvenimo kokybę (Anderson ir Dunning, 2014). Esant aiškioms visuomeninėms normoms žmonės žino, kokio elgesio iš jų tikimasi ir kokio elgesio jie gali tikėtis iš kitų įvairiose situacijose. Individai ir grupės gali numatyti įvykius ir darniai gyventi su kitais tik todėl, kad visuomenėje egzistuoja tam tikra tvarka, kurią galima vadinti sistema (Šlapkauskas, 2002). Taigi vadovavimasis normomis, kurios yra pagrįstos visuomeninėmis taisyklėmis bei kultūrinėmis vertybėmis, leidžia įvertinti savo veiksmus, todėl ir atskiras individas, ir kiti visuomenės nariai gali užsiimti savo veikla, siekiant asmeninės gerovės.

Remiantis Juodraičiu (2002), socialiniam elgesiui formuotis yra būtina pusiausvyra tarp deklaruojamų normų ir asmenybės pozicijos. Asmenybės pozicija yra nulemta pagrindinių asmens poreikių ir jų tenkinimo sąlygų, motyvacijos, vertybių sistemos, jau susiformavusių arba besiformuojančių bendravimo nuostatų ir paklusimo visuomenės normoms patirties. Dėl visų išvardintų veiksnių, pusiausvyra tarp deklaruojamų normų ir asmenybės pozicijos ne visada yra įmanoma. Retas visuomenės narys vadovaujasi ir besąlygiškai laikosi nustatytų normų ir taisyklių. Kiekvieną dieną fiksuojami pažeidimai, pažeidžiami įstatymai, nesilaikoma sutarčių, nepaisoma viešosios tvarkos ir kt. Pasak Juodraičio (2002), dažnai žmonės sąmoningai, arba net neturėdami

neigiamų nuostatų į teisę, pažeidžia arba ignoroja jos normas. Tai galima aiškinti Socialinių mainų teorijos (Blau, 1964) požiūriu, kuris teigia, kad žmonės visų pirma siekia naudoti sau, o grupės ar visuomenės nariais tampa tik dėl gaunamos asmeninės naudos. Siekdamas bendradarbiauti asmuo turi save suvaržyti, laviruoti tarp leistino elgesio ir savo poreikių patenkinimo. Esmė yra laviruojant gauti kuo daugiau įvairaus pobūdžio naudos ir išlaikyti kuo geresnius santykius su kitais sistemos nariais. Jeigu savo interesų patenkinimo siekiama neleistiniais, taisyklės pažeidžiančiais būdais, tai santykiai gali būti pažeisti, susitarimas nepasiektas, asmens elgesys įvertintas kaip neteisingas (Tyler, 1990).

Normos ir taisyklės turi sąsają su teisingumu, tad jis gali būti vertinamas kaip principas, skirtas reguliuoti žmonių tarpusavio santykius galimo jų nesutarimo atveju (Tyler, 1990). Teisingumo principai visuomenėje yra pradinio susitarimo objektai, kylantys iš normų, kurių ribos nurodo, kas yra teisinga ir kas yra neteisinga (Laurinavičius, 2002). Tam pritaria autoriai Sabbagh ir Schmitt (2016) teigdami, jog daugumos visuomenių naudojamas normų ir taisyklių rinkinys apibrėžia teisingumą. Be to, šie autoriai mano, kad teisingumo jausmas konkrečiais atvejais atspindi asmens susietumą su kultūrinėmis normomis. Pavyzdžiui, tai, kaip asmuo vertins kito žmogaus vengimą valstybei mokėti mokesčius, iš dalies atspindės bendrą visuomenės požiūrį į tokį nusižengimą normoms. Visgi, kai nesilaikoma normų ir pažeidžiami asmens interesai, atsiranda jausmas, jog su asmeniu buvo pasielgta neteisingai. Dažniausiai tai sukelia stiprias emocijas (pyktį, apmaudą, pasipiktinimą) ir sužadina stiprią motyvaciją veikti prieš neteisingumą bei atkurti teisingumą (Sabbagh and Schmitt, 2016). Tuomet, siekiant sugrąžinti teisingumo balansą, yra akcentuojamos normos ir jų laikymosi svarba, pasitelkiami įvairūs būdai atkurti teisingumą toje situacijoje (Kirk & Papachristos, 2011). Taigi teisingumas padeda reguliuoti tarpusavio santykius, suteikia aiškumo normoms, pabrėžia jų laikymosi svarbą ir reikšmę.

Apibendrinant svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad siekiant sėkmingai ir visavertiškai prisitaikyti visuomenėje, žmonės privalo savo poreikius tenkinti atsižvelgdami į vyraujančias elgesio normas. Kaip jau buvo minėta, normos gali būti rašytinės teisinės, situacinės, moralinės, dažnai pagrįstos asmens ar aplinkos formuojama vertybine sistema. Visgi, sėkmingam funkcionavimui sociume svarbu perimti ne pavienes normas, o įvairių normų rinkinius, prisitaikyti prie normų sistemos būdingos konkrečiai visuomenei. Prisitaikymas prie normų bei vertybių sistemos ir individo tapimas visuomenės nariu yra vadinamas socializacija (Šlapkauskas, 2002). Toliau šiame darbe bus pristatomi ir nagrinėjami socializacijos procesai bei juos veikiantys veiksniai.

1.1.2. Socializacija

Morawski (2014) pateikia tokį socializacijos apibrėžimą: socializacija yra vystymosi procesas, kurio metu individas išsiugdo vertybes, elgesio modelius ir motyvaciją, būtiną tapimui savo kultūros atstovu. Apibendrintai galima teigti, jog socializacija yra normatyvinis procesas, kuris atskiria tinkamus ir nepageidaujamus elgesio aspektus socialiniame pasaulyje (Grusec & Hastings, 2014). Asmenys, kurių vertybės, elgesys ir motyvacija atitinka tai visuomenei būdingas normas, yra vertinami kaip patyrę sėkmingą socializaciją. Priešingai, asmenys neperėmę visuomenei būdingų vertybių ir nesivadovaujantys jai būdingomis normomis, yra vertinami kaip turintys socializacijos sunkumų (Morawski, 2014). Socializacijos procesas tiesiogiai paveikia ne tik asmens gerovę, tačiau taip pat jį supančios visuomenės darną, todėl svarbu aiškintis, kokie veiksniai pozityviai veikia šiuos procesus (Grusec & Hastings, 2014).

Manoma (Haidt & Kesebir, 2010), jog socializacijos procesai sparčiausiai vyksta vaikystėje, nes būtent tuo laikotarpiu intensyviai perimamos socialinės žinios ir formuojasi socialiniai įgūdžiai, kurie yra būtini adekvačiam funkcionavimui socialiniame pasaulyje. Nors mažiau dėmesio yra skiriama šio proceso ypatumų nagrinėjimui suaugusiojo ir brandžiam amžiuje, socializacija vyksta visą individo gyvenimą (Grusec & Hastings, 2014). Taigi šį procesą galima apibūdinti kaip visapusišką ir nuoseklų individo įsitraukimą į visuomenės pasaulį ir / ar kokią nors jo sritį (Šlapkauskas, 2002).

Nors teigiama, kad socializacija vyksta visą gyvenimą, mokslininkai (Šlapkauskas, 2002, Grusec & Hastings, 2014) išskiria du socializacijos etapus – pirminę ir antrinę socializaciją. Pirminė socializacija yra savotiška adaptacija prie visuomenės, kurią individas patiria vaikystėje ir per kurią jis tampa visuomenės nariu. Antrinė socializacija yra kitas procesas, padedantis jau socializuotam individui įsitraukti į naujose jam socialinėse sistemose (ugdymo įstaiga, darbinė aplinka ir kt.). Vaiko šeima daugybe atvejų yra pirmoji ir dažniausiai pagrindinė socialinė terpė, formuojanti šio proceso eigą. Vėliau besivystant ir bręstant asmenybei, socializacijos procesą paveikia santykis su bendraamžiais, mokykla, religinėmis institucijomis, o suaugus elgesio normų šaltiniais tampa santykiai su darbdaviais ir intymiu partneriu (Grusec & Hastings, 2014). Be minėtų socialinės aplinkos veiksnių socializacijai poveikį taip pat daro individualios asmens bei situacinės gyvenimo ypatybės (Morawski, 2014). Šios ypatybės ir veiksniai bei jų pasireiškimas, darant įtaką asmens socializacijos efektyvumui, priklauso nuo srities, kurios normos ir elgesio modeliai yra įsisavinami.

Socializacijos procesas yra daugialypis, jį galima skaidyti į siauresnius procesus, nukreiptus į prisitaikymą funkcionuoti tam tikroje socialinėje terpėje (pavyzdžiui, mokyklos socializacija) arba perimti tam tikros sistemos normas (pavyzdžiui, vartotojo socializacija) (Cohn & White, 2012). Atsižvelgiant į tai, kad socializacijos procesų ypatybės priklauso nuo specifinių jų

tikslų, toliau šiame darbe bus gilnamasi ir nagrinėjama teisinės ir ekonominės socializacijos veiksniai.

1.2. Teisinė socializacija

1.2.1. Teisinės socializacijos samprata

Socializacija yra procesas, apimantis skirtingų asmens gyvenimo sričių vystymąsi bei funkcionavimą. Kai kurie autoriai (Haidt & Kesebir, 2010, Morawski, 2014) teigia, jog socializacija paveikia tokias sritis kaip mokymasis, tėvystė, socialinis ir politinis visuomenės vystymasis. Taip pat socializacija, kaip konceptas, mokslininkų pasitelkiama paaiškinti tam tikrus psichologinius procesus ir reiškinius kaip, pavyzdžiui, lyčių vaidmenis, moralinių sprendimų priėmimą, pilietiškumą, savikontrolę, savęs supratimą ir kitus (Morawski, 2014). Bendrajame socializacijos procese išryškėja pogrupis procesų, kurie išsiskiria savo kryptingumu, individo santykio su teisės sistema ugdymu ir supratimu, apibendrintai šie procesai vadinami teisine socializacija (Tyler & Trinkner, 2017). Taigi, teisinė socializacija yra socializacijos proceso dalis.

Pasak Piquero ir kolegų (2005), teisinė socializacija yra procesas, kurio metu individai įgyja įsitikinimus ir suformuoja asmeninį požiūrį į įstatymus, teisės sistemą ir teisinės valdžios atstovus. Vėliau Fagan ir Piguero (2007) papildė šį apibūdinimą teigdami, jog teisinė socializacija yra įstatymų, taisyklių ir visuomeninių susitarimų internalizacija; valdžios teisėtumo pripažinimas ir sutikimas, jog asmenys, pažeidę visuomenės taisykles, turi būti nubausti. Trinkner ir Tyler (2016) apibrėžia teisinę socializaciją tiesiog kaip procesą, kurio metu individai sąveikauja su teisine sistema. Šį procesą paaiškina Piquero su kolegomis (2005) teigdamas, kad teisinės socializacijos procesas vyksta per sąveiką su policija, teismais ir kitomis teisinės sistemos institucijomis. Ši sąveika gali būti tiesioginė asmeninė, tai reiškia, kad asmuo gali pats aktyviai sąveikauti su teisinėmis institucijomis, arba netiesioginė, tada asmuo stebi kitų asmenų sąveiką su teisės sistema (Piquero et al., 2005). Individų gebėjimas suprasti teisės normas ir jomis vadovautis gali paveikti įvairias asmeninio gyvenimo sritis, tokias kaip, pavyzdžiui, savo asmeninių teisių ir laisvių žinojimas, darbo sutarties reikalavimų laikymasis, nuomonė apie korupciją, sąžiningumas socialinėse situacijose, mokesčių mokėjimas ir pasitikėjimas teisinėmis institucijomis (Tyler & Trinkner, 2017).

Teisinė sistema ir įstatymai pasitelkiami valdyti visuomenę ir užtikrinti jos gerovei, apibrėžti, koks žmonių elgesys yra tinkamas, o koks – žalingas, bei palengvinti bendravimą tarp skirtingų institucijų, taip pat asmenų ir institucijų (Tyler ir Trinkner, 2017). Cohn ir White (2012) teigimu, asmenų reakcijos į teises ir visuomenės taisykles būna pozityvios arba negatyvios. Pozityvi reakcija į taisykles gali pasireikšti autoritetingo valdžios atstovo palaikymu ir pritarimu jo sprendimams, pilietišku asmens elgesiu, paklusimu įstatymams ir kitu visuomenės nariui būdingu

elgesiu. Visgi, teisės normų taikymas visiems visuomenės nariams turi prievartos elementų, o tai sukelia neigiamus atsakus. Neigiami atsakai gali varijuoti nuo taisyklių ignoravimo iki konkrečių veiksmų atlikimo, pavyzdžiui, protestų, prieš taikomas teises taisykles. Siekiant kiek galima labiau paskatinti teigiamus atsakus į teisinius reikalavimus ir sumažinti neigiamus atsakus, teisinės socializacijos tyrėjai (Sindall, McCarthy & Brunton-Smith, 2016) pabrėžia visuomenės švietimo teisės tematika svarbą. Teigiama (Cohn & White, 2012, Tyler & Trinkner, 2017), jog tik gerai suprasti ir įvertinti teisiniai reiškiniai gali sulaukti adekvataus visuomenės narių atsako.

Kai kurie autoriai (Trinkner & Cohn, 2014, Trinkner & Tyler, 2016) nurodo, kad su įstatymais susijusios nuostatos ir vertybės yra pagrindas, palaikantis asmens motyvaciją laikytis teisės normų, todėl yra svarbu suprasti, kaip šios nuostatos ir vertybės formuojasi teisinės socializacijos procese (Tyler & Trinkner, 2017). Pasak Tyler & Trinkner (2017) yra išskiriami du valdžios modeliai, kurie savaip formuoja teisinę socializaciją: priverstinis (angl. *coercive*) ir sutarimo (angl. *consensual*). Remiantis abiem modeliais skatinama tam tikrų įsitikinimų ir nuostatų apie įstatymus ir teisinės valdžios atstovus formavimasis. Toliau tekste pateiksime abiejų modelių aprašymą ir palyginimą teisinės socializacijos kontekste.

Priverstinis modelis yra vertinamas kaip anksčiau susiformavęs visuomenės istorijos raidoje, jis paremtas valdžios jėga ir sankcijomis, taikomomis už nusižengimus. Remdamiesi priverstiniu modeliu, žmonės paklūsta teisei sistemai vertindami savo asmeninę riziką pakliūti į formalios kriminalinio teisingumo sistemos akiratį ir sulaukti bausmės. Taigi asmuo ne savanoriškai renkasi paklusti taisyklėms, tačiau yra verčiamas elgtis pagal taisykles. Taip pat manoma, jog šis modelis glaudžiai siejasi su bausmės principu, siekiama gauti tam tikrą atlygį ir išvengti bausmės. Prieš pažeisdamas teisės normas, asmuo įvertina savo riziką sulaukti sankcijų: jeigu rizika didelė – asmuo paklus įstatymams (Tyler, 1990). Pasak Tyler ir Trinkner (2017), priverstinis modelis siejamas su valdžios dominavimu ir kontrole, tai gali apimti asmens pažeminimus arba tam tikro statuso netekimą. Tokiomis sąlygomis žmonės yra linkę labiau susitelkti į valdžios jėgos įvertinimą, negu į tai, ar valdžios turima galia yra nukreipta į bendros visuomeninės gerovės kūrimą. Pavyzdžiui, remiantis priverstiniu modeliu, asmuo periodiškai mokės mokesčius įstatymų numatyta tvarka, jeigu manys, jog yra didelė rizika, kad apie mokesčių vengimą sužinos teisinės institucijos ir jis bus nubaustas. Taip pat šiuo atveju asmuo susitelks į galimą asmeninę žalą, o ne į mokesčių mokėjimo naudą visuomenei.

Sutarimo modelis pagrįstas asmens įsitikinimu, jog savanoriškas teisiųjų normų laikymasis yra kiekvieno visuomenės nario atsakomybė ir pareiga. Šio modelio palaikymui didelę įtaką daro visuomenės moralinės vertybės bei tam tikros dominuojančios socialinės normos. Sutarimo modelis pasižymi žmonių pasitikėjimu valdžios atstovais. Paklūstant teisei sistemai žmonės

deklaruoja savo pasitikėjimą, kad teisinės valdžios atstovai tinkamai naudojami savo galia ir priima racionalius bei naudingus visuomenei sprendimus (Tyler, 1990). Šios minėtos pasitikėjimo valdžia charakteristikos gali būti apjungtos į vieną terminą – teisėtumas. Teisėtumas yra vienas iš pagrindinių veiksnių, kuris palaiko sutarimo modelį, remiantis teisėtumo kriterijumi nusprendžiama, ar teisinės valdžios atstovai tinkamai vykdo savo pareigas visuomenei (Tyler & Trinkner, 2017). Galima teigti, jog teisėtumas palaiko susitarimu pagrįstą santykį tarp žmonių ir teisinės valdžios atstovų: jeigu žmonės tiki, kad valdžios atstovų atliekami veiksmai yra teisėti, jie lengvai priima visuomenę kontroliuojančius įstatymus (Tyler & Trinkner, 2017). Nagrinėjant anksčiau minėtą pavyzdį šiame modelyje, asmuo mokėtų mokesčius, nes mano, jog surinkti pinigai bus panaudoti visuomenės gerovei bei pasitiki teisinės valdžios atstovų priimamais sprendimais, kur bus panaudoti mokesčių pinigai.

Analizuojant abiejų modelių – priverstinio ir sutarimo – sąsajas su teisine socializacija, pažymima, kad priverstinis modelis nėra taip stipriai siejamas su sėkminga teisine socializacija kaip sutarimo modelis (Tyler, 1990, Piquero et al., 2005, Tyler & Trinkner 2017). Teigiama, jog visuomenė veikia efektyviau, kai jos nariai vadovaujami valdžios atstovus palaikančiomis nuostatomis ir vertybėmis, tai padeda sumažinti valdžios poreikį prievartai vykdant įstatymus, kas sumažina neigiamų atsakų į teises normas visuomenėje pasireiškimą. Manoma, jog teisinė socializacija teigiamai formuoja bendradarbiavimą su teisinės valdžios atstovais bei įstatymų laikymąsi (Tyler & Fagan, 2008, Kirk & Matsuda, 2011), tuo tarpu asmenys, pasižymintys ciniškomis nuostatomis į valdžią ir jos atstovus, yra linkę mažiau laikytis nustatytų normų (Tyler & Fagan, 2008). Taigi teisinė socializacija ir valdžios modeliai sąveikaudami formuoja visuomenės narių požiūrį į valdžios institucijas, o tai tiesiogiai paveikia teisinės socializacijos procesų efektyvumą.

Svarbu paminėti, jog taip pat išskiriamas moralinis teisinės socializacijos aspektas, kurio tikslas yra įskiepyti žmonėms pareigos jausmą, skatinantį priimti socialinius elgesio standartus nepriklausomai nuo visuotinių taisyklių (Fagan & Tyler, 2005). Kasdieniame gyvenime dažniausiai tiek moraliniai standartai, tiek teisės normos siekia tų pačių tikslų, visgi yra atvejų, kai kriminalizuojamas elgesys nebūtinai yra amoralus, arba, amoralus elgesys nebūtinai yra kriminalizuotas. Pavyzdžiui, galimi atvejai, kai žmonės tam tikrą elgesį vertina kaip amoralų, tačiau nesutinka, jog jis būtų kriminalizuojamas, arba pasitelkiama teisinė galia bausti už tokį elgesį. Tai iliustruoja situacija, kai asmuo viešajame transporte neužleidžia į savo vietą atsisėsti neįgalus arba vyresnio amžiaus žmogaus, o kiti keleiviai jo elgesį vertina kaip amoralų, tačiau nepaisant to, jie nesutiktų, kad toks elgesys būtų draudžiamas įstatymiškai. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad net jeigu asmenys abstrakčiai supranta teisinį amoralaus elgesio reglamentavimą, jie skiriasi požiūriu, kiek teisinės normos turėtų kontroliuoti tokį elgesį. Minėtas požiūris yra stipriai paveiktas to, kaip žmonės

supranta teisę ir įstatymus bei jų funkcijas visuomenėje (Tyler & Trinkner, 2017). Vėlgi, nagrinėjant pateiktą pavyzdį, žmonėms būtų sunku nuspręsti, kokia sankcija būtų teisinga už tokį elgesį: bauda, įspėjimas, išlaipinimas iš autobuso ar pan. Taip pat nėra aišku, kas prižiūrėtų bausmės vykdymą ir, svarbiausia, kaip būtų ginami baudžiamo asmens interesai, siekiama užtikrinti teisingumą. Taigi moraliniai teisinės socializacijos aspektai padeda ne tik įsisavinti ir priimti taisykles, tačiau taip pat padeda išvengti konfliktų situacijose, kur taisykles apibrėžti yra sudėtinga.

Moralinių vertybinių ir teisinių standartų sutapatinimas gali būti pasiektas plėtojant visuomenės narių, o ypač vaikų švietimą apie teisinius procesus ir teisės sistemą (Fagan & Tyler, 2005). Mokslininkai (Fagan & Meares, 2008, Scott et al., 2017) pastebėjo, kad taisyklių laikymasis ir normas atitinkantis elgesys skiriasi tarp individų ar netgi kultūrinių grupių, kas rodo, kad tai ateina iš patirties sąveikaujant su asmenį supančia socialine aplinka (Cohn & White, 2012). Tyler (1990) teigimu, dar vaikystėje susiformuoja pasitikėjimas valdžia, o kartu ir valdžios pripažinimo pamatai, todėl vėliau dauguma žmonių taip pat linkę paklusti teisės normoms.

Teisinė socializacija formuoja supratimą apie dalyvavimą teisiniuose procesuose, kurių taisyklės dažnai yra išreikštos per socialines normas. Formuojantis asmeniniam požiūriui į teisinės valdžios atstovus ir institucijas, vyksta teisinių procesų teisėtumo vertinimas (Tyler & Trinkner, 2017). Svarbu pabrėžti, kad individualus asmens vertinimas kiek teisingos ir moraliai priimtinos yra teisinės taisyklės paveikia jo elgesį laikantis įstatymų ir sąveikaujant su teisinės valdžios atstovais (Cohn & White, 2012).

Apibendrinant, svarbu pabrėžti, jog efektyvi teisinė socializacija lemia abipusiškai naudingą sąveiką tarp individo ir teisinės sistemos. Šios sąveikos formavimasis gali paveikti valdžios institucijų formuojamas požiūris į įstatymų laikymąsi. Literatūroje (Tyler & Trinkner 2017) apibūdinti priverstinis ir sutarimo modeliai atskleidžia skirtingus motyvus, kodėl žmonės laikosi įstatymų. Sutarimo modelis pagrįstas, bendradarbiavimu tarp individo ir valdžios institucijų yra siejamas su efektyvesne teisine socializacija.

1.2.2. Teisinė socializacija ir teisingumas

Žmonės ieško įvairių požymių savo socialinėje aplinkoje, kurie teikia informaciją apie tai, kiek teisingai su jais elgiasi kiti (Sabbagh, & Schmitt 2016). Šio proceso metu individai yra ypač jautrūs suvoktam neteisingumui, kuris tiesiogiai kelia grėsmę jų gerovei (Van Prooijen et al., 2006). Teisingumo jausmas yra svarbus ne tik tarpasmeniniams santykiams, jo reikšmė yra akcentuojama aptariant valdžios ir individo santykį (Tyler, 1990, Cohn ir White, 2012, Tyler & Trinkner 2017), todėl teisingumas siejamas su teisinės socializacijos aspektas.

Teigiama (Tyler & Trinkner 2017), kad teisingumas yra ypatingai reikšmingas teisinės socializacijos faktorius. Teisingumu grindžiamas modelis aiškinantis teisinės socializacijos procesus, jo pagrindą sudaro procedūrinis teisingumas. Autoriai Blader ir Tyler, (2003) procedūrinį teisingumą apibūdina kaip sprendimų priėmimą remiantis sąžiningomis bei moraliai priimtinais procedūromis. Teigiama (Tyler & Trinkner 2017), jog valdžios atstovų elgesys, paremtas procedūriniu teisingumu, lemia individų pasitikėjimą valdžios atstovais ir tuo, kad valdžios atstovai elgiasi teisėtai. Be to, asmenų jaučiamas procedūrinis teisingumas mažina ciniškų nuostatų apie įstatymus ir teisinės valdžios atstovus formavimąsi. Buvo nustatyta, kad kai valdžios institucijos priima sprendimus, kurie visuotinai pripažįstami kaip teisingi, žmonės yra linkę lengviau juos paremti ir bendradarbiauti, o taip pat priimti sukurtas taisyklės (Sunshine & Tyler, 2003). Procedūrinis teisingumas taip pat lemia, ar asmuo pripažins ir palaikys valdžios atstovus, ar bus nusiteikęs ciniškai prieš nustatytas taisykles (Trinkner & Cohn, 2014). Taigi, asmenys, jaučiantys teisingumą valstybės atžvilgiu ir vertinantys valdžios sistemą kaip teisėtą, pasižymi sėkmingesne teisine socializacija.

Visgi, dar ne daug yra žinoma apie teisingumą ir teisinę socializaciją jauname amžiuje. Autoriai Trinkner ir Cohn (2014) analizuodami procedūrinio teisingumo vaidmenį teisinės socializacijos procese pabrėžia, jog nėra atlikta pakankamai empirinių tyrimų, kurie galėtų aiškiai apibrėžti šių konstruktyvų ryšius ir sąveiką. Pabrėžiama, kad egzistuoja žinių stygius apie procedūrinio teisingumo ir efektyvios teisinės socializacijos ryšius specifinėse asmenų grupėse, ypač akcentuojama tyrimų, atliktų tarp kriminaliniu elgesiu nepasižyminčių vaikų ir paauglių trūkumas (Trinkner & Cohn, 2014).

Apibendrinant, procedūrinis teisingumas kelia pasitikėjimą valdžios atstovais, kas skatina asmenų bendradarbiavimą su teisinėmis institucijomis, taisyklių priėmimą ir laikymąsi. Taigi, teisingumo elementas teisinės socializacijos kontekste užima svarbią poziciją formuojant santykį su valdžios institucijomis ir jų atstovais, taip pat teigiamai paveikia taisyklių laikymąsi bei jų reikšmės supratimą.

1.2.3. Socializacija: socialinis mokymasis ir kognityvinė raidos teorija

Literatūroje (Tyler, 1990, Cohn ir White, 2012, Tyler ir Trinkner 2017) išryškėja dvi teorinės kryptys, socialinio mokymosi ir kognityvinė raidos teorija, kurios aiškina teisinės socializacijos procesų atsiradimą. Pirmoji kryptis, tai yra socialinis mokymasis, kuris siejamas su vertybių iš aplinkos perėmimu ir nuostatų paremtų tomis vertybėmis formavimusi. Šio požiūrio pagrindą sudaro Socialinio mokymosi teorijos (Bandura, 1977) idėjos, dėmesys kreipiamas į vaikų ir jaunuolių sąveiką su socialinėmis institucijomis bei autoritetingais asmenimis. Ankstyvame amžiuje daugiausia dėmesio skiriama nagrinėjant vaiko ryšius su tėvais. Kadangi didelė dalis ankstyvojo

socialinio mokymosi įtraukia taisykles, elgesio normas ir bendravimą su atsakingu asmeniu, ši teorija buvo analizuota tyrėjų, nagrinėjančių moralės vystymąsi ir su teisės sistema susijusį elgesį (Cohn & White, 1986). Stebint kitų asmenų sąveiką su teisinėmis institucijomis pavyzdžius, formuojasi asmeninis požiūris, į tai, koks elgesys šioje sąveikoje yra tinkamas, ir koks yra nepageidaujamas, taip pat perimamos normos (Tyler ir Trinkner 2017). Pavyzdžiui, tyrėjai Sindall ir kiti (2016) nustatė, jog tie vaikai, kurių tėvai turi teigiamą požiūrį į policiją, taip pat pasižymėjo teigiamomis nuostatomis į šią instituciją. Bendruomenių palyginimą atlikę tyrėjai Kirk ir Papachristos (2011) nustatė, jog bendruomenė, kurioje gyvena žmonės, turi įtaką nuostatų apie policiją pobūdžiui. Tyrėjai nustatė, kad asmenys gyvenantys rajone, kur nusikaltimų užregistruojama daugiau, yra labiau linkę pasižymėti neigiamomis nuostatomis į policiją, negu asmenys gyvenantys rajonuose, kur fiksuojama mažiau nusikaltimų (Kirk & Papachristos, 2011). Taigi teisinės socializacijos procesus veikiančio socialinio mokymosi šaltiniai gali būti įvairūs socialinės aplinkos veiksniai.

Antroji perspektyva, kuria remiantis aiškinami teisinės socializacijos procesai, yra siejama su sąlygojimu ir kognityviniais gebėjimais, konkrečiau – su abstrakčiu mąstymu (Tyler ir Trinkner 2017). Ši perspektyva remiasi vystymosi psichologijos požiūriu, kad natūraliai bręstant laipsniškai vystosi kognityviniai gebėjimai. Kognityviniai gebėjimai leidžia abstrakčiai vertinti bei suprasti asmeninį santykį su įstatymais ir teisėsaugos institucijomis. Pagrindą šios krypties plėtojimui padėjo dviejų teoretikų darbai Piaget (1965) kognityvinės raidos teorija ir Kohlberg (1963) individo moralinio išsivystymo teorija. Moralinis išsivystymasis yra asmens gebėjimas priimti sprendimus, nusprendžiant, koks elgesys yra teisingas ar klaidingas įvairiose socialinėse situacijose (Tyler & Trinkner, 2017). Remiantis kognityvinės ir moralinės raidos teorijomis, teisinė socializacija individai turi skirtingus resursus ir sąlygas sprendami moralinius klausimus (Haidt & Kesebir, 2010). Pirma, jie remiasi savo moraliniu išsivystymu, o pastarasis yra glaudžiai susijęs su intelektiniais gebėjimais. Taigi, kognityvinės ir moralinės raidos ypatumai lemia individo gebėjimus priimti progresyvius ir sudėtingesnius moralinius sprendimus (Cohn & White, 1986). Visgi, kognityvinė raidos teorija susilaukė kritikos, Cook (2008) teigia, jog raidos teorijų prielaidos nebeatitinka šio laikmečio, nurodomos kognityvinės raidos stadijos turėtų būti persvarstytos.

Lyginant abi socialinio mokymosi ir kognityvinės raidos teorijas išryškėja, jog socialinio mokymosi teorija akcentuoja aplinkos ir situaciniais kintamaisiais (pavyzdžiui, šeima ir jos ekonominė situacija), o kognityvinės raidos teorija susitelkia kognityvinių procesų raidą (pavyzdžiui, gebėjimą suvokti sąvokas, spręsti problemas, išvelgti priežasties ir pasėkmės ryšius). Visgi, nepaisant abiejų teorijų priešpriešos aiškinant teisinės socializacijos procesus, teigiama (Tyler & Trinkner, 2017), jog abiejų minėtų teorijų akcentuojami veiksniai pastebimi kaip paveikiantys teisinės socializacijos procesus (Cole et. al., 2014), todėl manoma, jog jos yra persidengiančios (Tyler &

Trinkner, 2017. Taigi, tiek socialinis mokymasis, tiek kognityvinė raida veikia teisinės socializacijos procesų eigą ir rezultata.

Visgi, socialinio mokymosi ir kognityvinės raidos teorijos teisinės socializacijos kontekste yra kritikuojamos dėl savo ribotumų pilnai paaiškinti šios srities socializacijos procesus (Cohn & White, 1986, Haidt & Kesebir, 2010, Cole et. al., 2014). Haidt ir Kesebir (2010) teigia, jog socialinio mokymosi ir kognityvinės raidos teorijos neįtraukia kitų svarbių taisyklių ir įstatymų laikymuisi potencialiai įtaką darančių veiksnių. Pavyzdžiui, Cole ir kolegų (2014) teigimu emocijų komponentas turėtų būti siejamas su taisyklių laikymusi arba pažeidimu. Šių autorių manymu ne visi žmonių sprendimai ir motyvai yra racionalūs, didelė jų dalis yra paveikti asmens emocijų. Asmens emocinė būseną gali motyvuoti laikytis taisyklių arba lemti jas pažeidžiantį elgesį, todėl emocijos turėtų būti įtrauktos nagrinėjant teisinės socializacijos procesus.

Apibendrinant svarbu pabrėžti, jog mokymasis ir individualūs asmens gebėjimai priimti bei suprasti tam tikras struktūras yra ypač reikšmingi socializacijos procesams. Žinios, susijusios su informacijos apie teisės sistemą perėmimu ir įsisavinimu naudingos ne tik analizuojant teisinės socializacijos procesus, tačiau taip pat kuriant palankiausias sąlygas sėkmingai teisinei socializacijai. Papildant svarbu pabrėžti, jog asmeniniai individo gebėjimai taip pat lemia socializacijos sėkmingumą, ypač tuomet, kai socializacijos procese asmuo turi vadovautis abstrakčiais modeliais, pavyzdžiui suprasti teisinės sistemos veikimą ir pačios sistemos mastą valstybėje. Taigi, galima teigti, jog įvairūs su mokymusi susiję veiksniai lemia teisinės socializacijos efektyvumą.

1.2.4. Teisinės socializacijos tyrimai

Tyler ir Trinkner (2017) teigia, jog tyrinėti teisinę socializaciją – reiškia analizuoti ryšius tarp teisės ir visuomenės, aiškintis, kokį vaidmenį teisinė sistema atlieka visuomenės socialiniame gyvenime. Siekiant tirti minėtus aspektus šie autoriai (Tyler & Trinkner, 2017) pirmiausia rekomenduoja išsiaiškinti, kas visuomenėje yra žinoma apie teisinę sistemą ir įstatymus.

Kaip jau buvo minėta, pastebimas tyrėjų susidomėjimas (Lahey et al., 2003, Piquero et al., 2005, Tyler & Trinkner, 2017) vaikų ir paauglių elgesiu, susijusiu su teisine sistema. Šie tyrimai, apimančys raidos psichologijos ir teisės sąsajas, yra svarbūs ne vien dėl to, kad jais remiantis siekiama paaiškinti, kaip dažnai ir dėl kokių priežasčių vaikai pažeidžia įstatymus (Lahey et al., 2003), bet taip pat tiriama pati sąveika su teisine sistema ir šios sąveikos pasekmės individui bei visuomenei (Piquero et al., 2005, Tyler & Trinkner, 2017). Pavyzdžiui, siekiama atsakyti į klausimus, kaip vaiko supratimą apie teisinę sistemą ar institucijas paveikia situacija, kai teisinės valdžios atstovai apgina jo šeimos interesus, arba situacija, kuomet teisiškai nubaudžiamas šeimos narys (Sindall et al., 2016, Tyler & Trinkner, 2017). Nepaisant to, jog yra žinoma, kad jauname amžiuje

susiformavusios nuostatos į įstatymus ir teisinę sistemą paveikia asmens tolesnę sąveiką su teisės sistema, tyrimų, kurie nagrinėtų, kaip jauni žmonės sužino ir įsisavina informaciją apie įstatymus bei teisinę sistemą, taip pat, kaip formuojasi jų požiūris į teisę, yra nedaug (Tyler & Trinkner, 2017).

Taigi, norint suprasti suaugusiųjų sąveikos su teisine sistema ypatumus, pirmiausia tikslinga analizuoti vaikystės ir paauglystės laikotarpius vykstančius socializacijos procesus. Teigiama, jog formuojant supratimą apie individų sąveiką su teisine sistema, pirmiausia yra ypač svarbu tirti procesus, kurių metu vaikai ir paaugliai susipažįsta su įstatymais, teisine sistema, teisinės valdžios atstovų pareigų funkcijomis visuomenėje (Tyler & Trinkner, 2017). Atsižvelgiant į tai, toliau bus nagrinėjami teisinės socializacijos aspektai, susiję su raidos vaikystėje ir paauglystėje ypatumais.

1.2.5. Teisinė socializacija vaiko raidos perspektyvoje

Mokslininkai (Tyler, 1990, Lahey et al., 2003, Piquero et al., 2005, Fagan & Piquero, 2007, Tyler & Trinkner, 2017, Cohn ir White, 2012) sutinka, kad teisinės socializacijos raidai svarbūs vaikystės ir paauglystės periodai. Manoma, kad vėlyvoje vaikystėje ir ankstyvoje paauglystėje patirta sąveika su teisės sistema paveikia besiformuojantį požiūrį į teisę, taisykles bei susitarimus tarp visuomenės narių (Piquero et al., 2005). Tam pritaria Tyler ir Trinkner (2017) nurodydami, jog pirmas asmeninis kontaktas su teisinėmis institucijomis, dažniausiai policija, įvyksta vaikystėje arba ankstyvoje paauglystėje, o anksčiau tarpinis, kuomet žmonės dažniausiai nusikalsta ir susiduria su teisėsauga, yra paauglystė (Tyler & Trinkner, 2017). Visgi, teisės sistema vertinama kaip turinti mažai sąsajų su vaikų ir paauglių raida (Fagan & Tyler, 2005), tačiau galinti stipriai paveikti vėlesnį jų gyvenimą (Tyler & Trinkner, 2017).

Nors kai kurių autorių (Tyler ir Trinkner, 2017) teigimu, teisinė socializacija veikia asmenį visą gyvenimą, ypatingas dėmesys skiriamas teisinės socializacijos procesui vaikystėje ir paauglystėje, nes būtent jauname amžiuje teisinę socializaciją skatinantys veiksniai (pavyzdžiui, tiesioginė ar netiesioginė susidūrimo su teisine sistema patirtis) asmeniui gali padaryti stipriausią įtaką (Tyler, 1990, Fagan & Piquero, 2007, Tyler & Trinkner, 2017). Svarbu pabrėžti, jog teisinė socializacija yra persipynusi su kitais vaikystėje ir paauglystėje vykstančiais pokyčiais, pavyzdžiui, psichologinio brandumo ir atsakomybės jausmo formavimusi (Piquero et al., 2005, Fagan & Piquero, 2007). Tam taip pat pritaria Tyler ir Trinkner (2017) teigdami, jog teisinės socializacijos procesas vaikystėje turi sąsajų su kognityvinių gebėjimų raida, pavyzdžiui, abstraktaus mąstymo. Taip pat šie autoriai teigia, jog teisinės socializacijos eigoje susiformavęs tam tikras požiūris į teisinę sistemą ir įstatymus daro įtaką vėlesniame asmens amžiuje dominuojančioms nuostatomis, vertybėms bei elgesiui. Atsižvelgiant į šias paminėtas su raida susijusias pastabas, toliau tekste nagrinėjama jaunesnio ir vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų teisinės socializacijos ypatumai.

Kalbant apie jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų teisinę socializaciją, Tyler ir Trinkner (2017) pabrėžia, kad vaikai patiria ribotą sąveiką su mažu juos supančių teisinių institucijų kiekiu, kuris dažniausiai apsiriboja mokyklos taisykles reguliuojančiais darbuotojais, apsaugos darbuotojais parduotuvėse ir pan. (nors šių asmenų statusas suteikia jiems galios reguliuoti tam tikras elgesio taisykles, teisinės valdžios galios jie neturi). Būtent dėl to vaikams sunku suprasti valstybės normų laikymosi ir pasekmių svarbą visuomenei. Dėl ribotos sąveikos su teisinės valdžios atstovais vaikystėje, formalus teisinis valdžios statusas vaikams yra neaiškus, todėl vaikų žinios apie teisinę sistemą dažnai yra paremtos jų šeimos, draugų ar kaimynų patirtimi (sąveikaujant su teisinėmis institucijomis) (Piquero et al., 2005).

Autoriai (Fagan & Tyler, 2005) teigia, jog vaikai yra linkę tikėti, kad teisinė sistema atitinka teisėtumo kriterijų. Pasitikėjimu teisine sistema grįstos nuostatos gali kisti per tam tikrą laiką ir būti pastebimai negatyvesnės paauglystės laikotarpyje, kol dažniausiai stabilizuojasi suaugusiojo amžiuje (Fagan & Tyler, 2005). Manoma, kad paauglystės periodas yra kritinis teisiniui ugdymui (Tyler & Trinkner, 2017). Tai patvirtina, Tyler ir Fagan (2005) atlikto tyrimo rezultatai, kurie parodė, kad jaunesnio amžiaus paaugliai pasitiki įstatymų teisinės valdžios atstovų teisėtumu, visgi bręstant šis pasitikėjimas silpnėja. Su tuo sutinka ir Piquero su kolegomis (2005), kurie ištyrė du teisinės socializacijos aspektus – valdžios atstovų veiksmų teisėtumo vertinimą ir teisinį cinizmą. Taigi, savo tyrimu Piquero su kolegomis (2005) nustatė, jog vyresni paaugliai vertino įstatymus kaip mažiau teisėtus negu jaunesnieji paaugliai.

Apibendrinant svarbu paminėti, kad sutariama dėl to, jog amžius paveikia teisinės socializacijos procesus (Tyler, 1990, Fagan & Piquero, 2007, Tyler & Trinkner, 2017). Kita vertus, tyrimų, nagrinėjančių vaikų ir paauglių žinias apie teisinę sistemą bei požiūrį į ją, yra ypač mažai. Poreikis analizuoti raidos veiksnius, paveikiančius teisinę socializaciją, išryškėjo aptarus vaikystės laikotarpio reikšmę teisinės socializacijos sėkmingumui, o taip pat atkreipiant dėmesį į tai, kad teisinė socializacija ankstyvame amžiuje paveikia tolesnį asmens gebėjimą prisitaikyti socialiniame gyvenime.

1.2.6. Teisinės socializacijos stiprinimas ir integracija į vaikų ugdymą

Pasitelkus ugdymą ir anksti pradėdant formuoti pozityvų požiūrį į teisinės sistemos pažinimą, galima teigiamai paveikti asmens santykį su teisės sistema vėlesnio gyvenimo eigoje (Tyler & Trinkner, 2017). Be to, mokymas apie teisinių institucijų veiklos principus padeda paveikti patirtį, su kuria susidurs individas suaugusiojo amžiuje, sąveikaudamas su teisės sistema (Stoudt, Fine, & Fox, 2012). Dėl šių priežasčių vertinga analizuoti teisinės socializacijos ugdymo veiksnius ir procesą,

siekiant sudaryti palankias sąlygas vaikų integracijai į teisės sistemą, taip pat siekiant visuomenės gerovės užtikrinimo.

Nors yra žinoma, kad ankstyvas teisinis švietimas veikia kaip nusikaltimų prevencijos priemonė. Visgi, dauguma Vakarų pasaulio valstybių vadovaujasi atgrasymo nuo nusižengimų modeliu (Trinkner & Tyler, 2016). Tai iliustruoja taikomų baudžiamųjų jaunimo intervencinių programų populiarumas ir paplitimas. Svarbu paminėti, kad tokios priverstiniu modeliu paremtos strategijos nėra siejamos su efektyviu užfiksuojamu įvairių nusikaltimų mažėjimu (Trinkner & Tyler, 2016). Slobogin ir Fondacaro (2011) nurodo, jog daugiau naudos mažinant nusikalstamumą prognozuojama tuo atveju, jeigu teisinės valdžios atstovai skatintų bendruomeniško vertybinio požiūrio puoselėjimą, kuriant tęstinumą turinčius santykius su valdžios institucijomis (Slobogin & Fondacaro, 2011).

Pasak Trinkner ir Tyler (2016), šiuolaikinėse valstybėse galima pastebėti jaunų žmonių neigiamą nuomonę apie valdžios atstovus, o tai yra problemų, susijusių su teisinės sistemos supratimu ir vertinimu, šaltinis. Tyrimai parodė (Slobogin & Fondacaro, 2011, Stoudt, Fine, & Fox, 2012,), kad dažnai jauni žmonės teigia, jog valdžios atstovai yra šalti, abejingi, nepagarbūs, priešiški nusiteikę. Neigiama jaunų žmonių asmeninė arba jų artimųjų patirtis susijusi su teisine sistema skatina požiūrį, jog ši sistema iš pagrindų yra neteisinga bei apriboja teisinės valdžios galimybes skatinti žmonių pasitikėjimą ir suvoktą jos teisėtumą (Stoudt, Fine, & Fox, 2012). Taigi, tokio požiūrio rezultatas yra antagonistiniai santykiai su teise, kuriuose valdžia yra vertinama kaip keliantis baimę ir vengtiną reiškinys. Tai lemia jaunuolių integracijos į įstatymų besilaikančią bendruomenę sunkumus, perimant normas ir vertybes, kurios yra pagrindinis priklausymo visuomenei kriterijus (Fagan & Tyler, 2005).

Siekiant, kad teisinės valdžios atstovais individai pasitikėtų ir vertintų jų veiksmus kaip teisėtus, svarbu valdžios atstovų ir visuomenės narių sąveikoje užtikrinti procedūrinį teisingumą ir teisėtumą (Trinkner & Tyler, 2016). Remiantis šiomis prielaidomis, galima teigti, kad teisinės valdžios atstovai savo elgesiu gali skatinti žmonių supratimą apie įstatymų teisėtumą ir pasitikėjimą valdžios institucijomis. Toks valdžios atstovų elgesio modelis, tikėtina, veiktų kaip ugdantis visuomenės atsakomybės jausmą ir jos narių pastangas, reikalingas darniai visuomenei (Tyler, 1990; Tyler & Jackson, 2014).

Kalbėdami apie vaikų ir teisinės socializacijos ugdymą, kai kurie autoriai (Trinkner & Cohn, 2014) rekomenduoja į ugdymo procesą įtraukti tėvus ir mokytojus: tėvus apmokyti taisyklių taikymo remiantis procedūriniu teisingumu, o mokytojus – procedūriniu teisingumu paremto formaliojo ir neformaliojo ugdymo metodų taikymo. Taip pat atkreipiamas dėmesys į tai, kad teisinės socializacijos prevencijos ir intervencijos programos turėtų apimti įvairias gyvenimo sritis, jos turėtų būti paremtos įrodymais pagrįstais metodais, taip pat įtraukti bendruomenę, siekiant mažinti taisykles

pažeidžiančio elgesio apraiškas (Tyler et al., 2014, Trinkner & Cohn, 2014). Taigi, siekiant stiprinti teisinę socializaciją pirmiausia svarbu užtikrinti, kad teisinės normos būtų aiškios visuomenės nariams. Antra, valdžios atstovai turėtų tinkamai elgtis ir bendradarbiauti tarpusavyje perduodant ir įgalinant visuomenės gerovę palaikančias vertybes ir nuostatas (Tyler et al., 2014). Taip pat svarbu į teisinės socializacijos efektyvumą stiprinimą įtraukti bendruomenės socialinio švietimo programas ir integruoti teisinės socializacijos aspektus į įvairias vaikų ir paauglių gyvenimo sritis (Trinkner & Cohn, 2014).

1.3. Ekonominė socializacija

1.3.1. Ekonominės socializacijos samprata

Ekonominė socializacija yra procesas, kuriuo ugdomas supratimas apie ekonominį pasaulį, tai apima žinių, įgūdžių, elgesio, nuomonių ir nuostatų, susijusių su ekonominiu pasauliu, įgijimą (Roland – Levy, 1999). Xiao ir kiti (2001) teigia, kad ekonominė socializacija yra asmens socialinio vystymosi aspektas, tam pritaria Jorgensen ir Savla (2010) nurodydami, jog svarbu vertinti ekonominę socializaciją kaip vieną iš esminių prisitaikymo gyventi visuomenėje rodiklių.

Ekonominė socializacija apima du integruotus komponentus – vartotojo socializaciją ir finansinę socializaciją (Xiao et al, 2001). Pirmasis komponentas – vartotojo socializacija – Ward (1974) teigimu, yra procesas, kurio metu jauni žmonės įgauna įgūdžius, žinias ir nuostatas, reikalingas tapti funkcionali ekonominės sistemos vartotoju. Vėliau vartotojo socializacijos apibrėžimas buvo papildytas, pasak Hayta (2008), vartotojo socializaciją galima apibūdinti kaip procesą, kurio metu individas laipsniškai prisitaiko prie ekonominės aplinkos, perimdamas naujas arba pakeisdamas senas nuostatas, vertybes ir prisitaikydamas prie naujų teisinių ir visuomeninių normų. Hayta (2008) vartotojo socializacijos apibrėžimu pasiūlytas visą gyvenimą trunkančios socializacijos proceso konceptas, akcentuojant ne tik individo raidą ekonominėje visuomenėje, bet ir pasikeitimą, prisitaikant prie pokyčių. Antrąjį komponentą – finansinę socializaciją – Danes (1994) apibūdina kaip procesą, kuris yra platesnis negu įgijamos žinios reikalingos tapti funkcionali ekonominės sistemos vartotoju. Danes (1994) nuomone, finansinė socializacija yra procesas, kurio metu įgyjamos ir perimamos vertybės, nuostatos, standartai, normos, žinių modeliai ir elgesys, kurie skatina sąmoningumą elgesyje su finansais ir asmeninę gerovę.

Nagrinėjant pateiktus vartotojo ir finansinės socializacijos apibūdinimus, galima pastebėti, kad abu ekonominės socializacijos komponentai yra persidengiantys ir vienas kitą papildantys, visavertės asmens adaptacijos sparčiai kintančios ekonomikos pasaulyje.

1.3.2. Ekonominės socializacijos struktūra, veikimo mechanizmai ir veiksniai

Egzistuoja įvairios, tačiau persidengiančios tyrėjų nuomonės apie tai, kaip veikia ekonominės socializacijos procesai ir kokie veiksniai juos sudaro. Shaidullina su bendraautoriais (2017) pasiūlė tokią ekonominės socializacijos proceso struktūrą, kuri atskleidžia pagrindinį proceso turinį ir įtraukia šiuos komponentus: asmens pažintinius gebėjimus, vertinimo gebėjimus, adaptacijos gebėjimus ir komunikacinius gebėjimus. Pažintiniai gebėjimai formuoja žinių sistemą, idėjas ir supratimą, kaip funkcionuoja ekonominė sistema. Šios žinios paveikia tam tikras ekonomines vertybes, kurios paveikia, pavyzdžiui, prioritetų tvarką priimant ekonominius sprendimus. Vertinimo gebėjimai naudojami, kai pasitelkiant sukauptas ekonomines žinias nusprendžiama, kokie resursai reikalingi tikslui pasiekti. Adaptaciniai gebėjimai pasitelkiami laviruojant tarp siekiamo tikslo ir priimtinių veikimo būdų, asmenys pritaiko tai situacijai tinkamiausius veikimo būdus. Komunikacija šioje sistemoje yra vertinama kaip ryšių palaikymas tarp visų pažintinių, vertinimo ir adaptacijos gebėjimų. Komunikaciniai gebėjimai medijuoja šiuos ryšius, o adaptacijos komponentas atlieka vieną iš svarbiausių funkcijų tai yra parenka tinkamiausias priemones kaip pasiekti tikslą jaunimo socializacijos procese.

Taip pat teigiama (Shaidullina et al., 2017), jog socializacijos procesas yra paveikiamas skirtingų kontekstų bei veiksnių. Shaidullina su bendraautoriais (2017) teigimu, ekonominė socializacija įtraukia tokius išorinius veiksnius: asmens socioekonominį statusą, sociokultūrinę aplinką, mokslinį ir technologinį progresą, ekonomines vertybes, šeimos prioritetus, edukacinę aplinką ugdymo įstaigoje.

Kitas autorius – Hayta (2008), kalbėdamas apie vartotojo socializaciją, kuri yra ekonominės socializacijos dalis, nurodo, kad šios socializacijos procesas yra įmanomas tik individualių savybių (amžiaus, lyties, socioekonominio statuso ir kt.) sąveikoje su socializacijos veiksniais (šeima, mokykla, žiniasklaida, kultūra) ir mokymosi mechanizmais (kognityvinės raidos ir socialinio mokymosi). Tuo tarpu Jorgensen ir Savla (2010) nurodo, kad ekonominė socializacija nėra vien kognityvinių funkcijų vystymosi pasekmė. Tai taip pat priklauso nuo patirties, susijusios su unikalia asmens ekonomine situacija, kuri buvo išgyventa jauname amžiuje, ir paties individo asmenybės savybių.

Nors įvairūs autoriai (Hayta, 2008, Jorgensen & Savla, 2010, Shaidullina et al., 2017) skirtingai įvardija ekonominės socializacijos veikimo principą ir jos veiksnius, galima pastebėti pasikartojančius pagrindinius aspektus, tokius kaip kognityviniai gebėjimai, sąveika / komunikacija su aplinka, individualūs veiksniai. Būtina atkreipti dėmesį, kad tarp autorių nuomonių pastebimi ekonominės socializacijos veikimo principų skirtumai, Shaidullina ir kiti (2017) akcentuoja vertybių sistemos reikšmę ekonominei socializacijai, ir priešingai nei Hayta (2008) ir autoriai Jorgensen su

Savla (2010), neišryškina socialinio mokymosi aspektų. Tuo tarpu Jorgensen ir Savla (2010) iš aptartų autorių išsiskiria į ekonominės socializacijos veikimo modelį įtrauktu individo asmenybės savybių komponentu.

Atlikti empiriniai tyrimai parodė (Jorgensen & Salva, 2010; Kim, LaTaillade, & Kim, 2011, Webley & Nyhus, 2013), kad egzistuoja įvairūs veiksniai, turintys įtakos ekonominei socializacijai, t. Y. formuojantys nuostatas ir elgesio modelius, susijusius su finansais. Webley ir Nyhus (2013) teigia, kad ekonominė socializacija paveikiama išorės veiksnių (pvz., skatinimas taupyti, informacijos teikimas) ir vidinių veiksnių (pvz., asmeniniai prioritetai). Šie autoriai savo tyrime nustatė, kad jauni suaugusieji, paskatinti taupyti bei sulaukę informacijos atsaupymo strategijas, buvo labiau linkę riboti savo išlaidas. Taip pat nustatyta, kad pasirinkimas taupyti priklausė nuo tuo metu dominuojančių asmeninių poreikių. Tai, jog ekonominę socializaciją paveikia išorės veiksniai, papildė Jorgensen ir Savla (2010) tyrimo rezultatai apie tai, kad tėvų elgesys, toks kaip diskusijos ir tikslingas mokymas apie finansus ir sąmoningą taupymą, buvo susietas su pozityviomis nuostatomis į taupymą ir brandesniu finansiniu elgesiu. Taigi, svarbu ekonominę socializaciją vertinti kaip kompleksinį reiškinių, apimančių skirtingas asmens gyvenimo sritis, kurių sąveika lemia ekonominės socializacijos sėkmę.

1.3.3. Ekonominės socializacijos tyrimai

Ekonominė socializacija pripažįstama kaip svarbi bendrosios socializacijos dalis (Alhabeeb, 2001), vis tik informacijos apie ekonominės socializacijos procesus mokslinėje literatūroje yra nedaug. Kaip psichologinių tyrimų tema ekonominė socializacija buvo pristatyta prieš beveik 50 metų, tačiau susidomėjimas šia tema pastebimai auga keičiantis socialinei ir ekonominei situacijai Vakarų šalyse (Kołodziej & Konior, 2014). Per pastaruosius 50 metų įvyko dideli ekonominiai pokyčiai visame pasaulyje, o ekonominės sąlygos ypač stipriai kito per pastaruosius 20 metų. Tam didelį poveikį turėjo pirmiausia televizijos, o vėliau interneto ir kitų išmaniųjų žiniasklaidos priemonių vystymasis (Webley & Nyhus, 2013).

Atsižvelgiant į įvykusius pokyčius, manoma, kad XXI-ojo amžiaus kartų ekonominė socializacija skiriasi nuo ankstesnių kartų (Webley, Nyhus, & Otto, 2012). Tai iliustruoja tokie pokyčiai kaip, pavyzdžiui, vaikų gaunami kišenpinigiai, kurie jau tapo norma. Atlikę retrospektyvų tyrimą, Webley, Nyhus ir Otto (2012) ištyrė, kad 67 procentai 16-30 metų amžiaus danų vaikystėje reguliariai gaudavo kišenpinigių, tuo tarpu tą patį nurodė tik 19 proc. asmenų, kuriems buvo 61 ir daugiau metų. Šis ir kiti jaunesnių ir vyresnių kartų skirtumai (pvz., namų ruošos darbų atlikimas už atlygį ar apmokamas darbas iki pilnametystės) išryškina ekonominės socializacijos pokyčius (Webley & Nyhus, 2013).

Pokyčiai ir skirtumai tarp kartų, kaip ir pasikeitimai visuomeniniame gyvenime skatina tirti vaikų ekonominės socializacijos ypatumus. Kaip jau buvo minėta, tyrimų susijusių su ekonomine socializacija, yra nedaug. Be to, keičiantis tėvystės praktikai bei visuomenėje paplitusiems auklėjimo stiliams, sunku nuspręsti, ką rekomenduoti tėvams, siekiantiems sėkmingos savo vaikų ekonominės socializacijos (Kołodziej & Konior, 2014). Kartu pastebimas žinių stygius apie tai, kaip geriausia ugdymo įstaigose taikyti edukacines ekonominės socializacijos programas (Webley & Nyhus, 2013), nes egzistuoja tik riboti literatūros šiomis temomis ištekliai. Būtina paminėti, kad jau yra tyrimų, rodančių, kad ekonominė socializacija vaikystėje turi įtakos paauglių ir suaugusiųjų elgesiui, susijusiam su finansais (Beutler & Dickson, 2008), taip pat, jog yra pastebimas ekonominio elgesio tęstinumas paauglystėje ir jauno suaugusiojo amžiuje (Ashby, Schoon, & Webley, 2011).

Atsižvelgiant į augantį poreikį informacijai, susijusiai su ekonomine socializacija, taip pat tyrimų duomenims, patvirtinantiems šio proceso reikšmę individui (Beutler & Dickson, 2008, Ashby, Schoon, & Webley, 2011), svarbu daugiau dėmesio skirti ekonominės socializacijos ir ją veikiančių reiškinių nagrinėjimui.

1.3.4. Ekonominė socializacija vaikystėje

Vaikų žinios apie suaugusiųjų ekonominį pasaulį (t. y. pinigus, finansinį valdymą, sveikatos apsaugą, išteklius ir reikalavimus, kainodarą ir pelną) priklauso nuo raidos periodo ir gebėjimų spręsti problemas (Van Campenhout, 2015). Efektyviai ekonominei socializacijai taip pat svarbūs yra vaiko matematiniai gebėjimai, skaičių pažinimas, gebėjimas suplanuoti ir laikytis taupymo plano, ne mažiau svarbu – ateities investicijų numatymas (Webley, Nyhus, & Otto, 2012). Kim ir Chatterjee (2013) teigia, kad vaiko matematiniai gebėjimai ir problemų sprendimo strategijos galimai paveikia finansų valdymo įgūdžius vėlesniame amžiuje.

Supratimas ir žinios apie bazinius ekonomikos principus yra ypač svarbus vaikų orientacijai ekonominiame pasaulyje (Kołodziej and Konior, 2014). Ekonominę atsakomybę ir įgūdžius planuoti bei vykdyti finansinius įsipareigojimus grindžia ugdymas apie ekonominius procesus (Webley & Nyhus, 2013). Vaikai, kurie yra mokomi, kaip reikia elgtis su turimais pinigais, siekiant didžiausios galimos naudos, pastebi teigiamas to mokymo pasekmes tolesnio gyvenimo eigoje (Van Campenhout, 2015).

Pasak Clarke ir kitų (2005), šeima yra pradinis ir pagrindinis informacijos apie finansus šaltinis. Kiti autoriai (Kalil, Ziol-Guest, & Coley, 2005, Jorgensen and Savla, 2010) teigia, kad šeimos santykiai tarp tėvų ir vaikų yra pagrindiniai veiksniai, lemiantys tai, kokią patirtį ir įgūdžius, susijusius su finansais, vaikai ir paaugliai turės tapdami visaverčiais visuomenės nariais. Kadangi finansinė socializacija susieta su socialiniu mokymusi, kuris pirmiausia prasideda šeimoje, manoma,

kad vaikai perima finansinio elgesio modelius, stebėdami ir sekdami savo tėvų pavyzdžiu (Allen, 2008), o komunikacija tarp tėvų ir vaikų, kalbant apie pinigus ir finansus, yra vienas iš esminių veiksnių, formuojančių vaikų finansinį raštingumą (Bakir et al., 2006, Jorgensen & Salva, 2010).

Atlikti tyrimai (Danes, 1994, Clarke, et al., 2005) taip pat rodo, kad tėvų pateikiamos žinios apie pinigus formuoja supratimą apie piniginę sistemą ir būdus, kaip išvengti situacijų, susijusių su finansiniu nestabilumu (Danes, 2014). Nepaisant to, ekonominis ugdymas šeimoje yra nepakankamas. Viena iš to priežasčių yra tai, kad tėvai dažnai klysta, vengdami kalbėtis su savo vaikais apie pinigus, nes mano, kad ši tema nepatogi, taip pat dėl laiko stygiaus, o kartais ir dėl to, kad šeima gyvena nepasiturinčiai (Danes, 2014). Kaip tėvų ribotai skatinamos ekonominės socializacijos pasekmė gali būti tai, jog didelė dalis jaunų suaugusiųjų turi nerealistiškas nuostatas ir žinias apie finansus (Jorgensen & Savla, 2010).

1.3.5. Finansinės socializacijos stiprinimas ir integracija į vaikų ugdymą

Naujausi ekonominės socializacijos tyrimai (Mandell, 2009, Jorgensen & Salva, 2010, Gutter, Garrison, & Copur, 2010) rodo, jog svarbu vykdyti veiklas, nukreiptas į vaikų ruošimą susidūrimui su modernaus ekonominio pasaulio realybe (Kołodziej & Konior, 2014). Shim ir kiti (2009) teigia, jog du pagrindiniai finansinę socializaciją veikiantys įtakos šaltiniai yra vaiko tėvai ir finansinis švietimas. Tam pritaria Kołodziej ir Konior (2014), kurie nurodo, kad ekonominės socializacijos procesas vyksta taikant neformalų ir formalų ugdymą.

Neformalus ugdymas daugiausiai vyksta šeimoje, kai vaikas kasdien stebi šeimos buitį, tėvų priimamus su finansais susijusius sprendimus, taip pat įgijant asmeninę patirtį (Kołodziej and Konior, 2014). Gutter, Garrison, ir Copur (2010) pritaria, kad šeima vaidina svarbų vaidmenį vaikų ekonominės socializacijos procese, dar papildydami neformalaus ugdymo kontekstą tuo, kad ir bendraamžiai daro reikšmingą įtaką šiam procesui. Formalus švietimas apima ugdymo įstaigų tikslingas ekonominio švietimo iniciatyvas. Dažniausiai mokyklos natūraliai sudaro ugdymo kontekstą, kuriame teikiamas finansinis švietimas (Drever et al., 2015). Taip pat rengiamos ir vykdomos tikslingai į ekonominį švietimą orientuotos prevencinės ir intervencinės programos, jų tematika priklauso nuo išsikeltų ekonominio ugdymo tikslų, pavyzdžiui, edukacinės programos apie taupymą, investavimą ir kt. Drever ir kiti (2015) pastebėjo, jog dauguma ekonominio švietimo programų yra susijusios su finansiniu švietimu, ugdomi taupymo, pinigų vadybos ir kitų įgūdžių.

Kai kurie autoriai (Beutler & Dickson 2008) teigia, kad intervencinės ekonominės socializacijos programos turėtų būti pradamos kuo anksčiau, nes jauni žmonės lengviau priima naują su finansais susijusią informaciją. Taip yra dėl to, kad jauname amžiuje formuojamos naujos

nuostatos. Sutariama, kad edukacinės programos turėtų derėti prie vaikų išsivystymo, pateikiama informacija turėtų būti suprantama, o formuojami įgūdžiai – pritaikomi kasdieniame gyvenime (Drever et al. 2015). Drever ir kiti (2015) rekomenduoja į jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų finansinio švietimo programas įtraukti mokymą apie bazinius finansinius įgūdžius, formuoti teigiamas nuostatas ir ugdyti pozityvius su finansais susijusius įpročius, susijusius su taupymu, racionalu finansinių sprendimų priėmimu ir kt. Vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų ugdyme rekomenduojama taikyti patirtimi pagrįstą mokymą, didinant galimybes savarankiškai paskirstyti resursus (Drever et al. 2015).

Tyrimai (Mandell, 2009, Gutter, Garrison, & Copur, 2010, Van Campenhout, 2015) nurodo, jog finansinio ugdymo programos turėtų skatinti proaktyvų elgesį bei formuoti teigiamas nuostatas sąmoningo elgesio su finansais atžvilgiu. Rekomenduojama nuostatų komponentą įkooperuoti į finansinių švietimo programų turinį, ypač todėl, kad empiriniai tyrimai (Shim et al. 2009) rodo, jog nuostatos stipriai paveikia elgesį. Kartu proaktyvaus elgesio ir nuostatų veiksniai padidintų jaunų žmonių adaptyvumą, susiduriant su įvairiomis ekonominėmis situacijomis (Van Campenhout, 2015).

Pastebima tyrimų, vertinančių edukacinių ekonominio švietimo programų efektyvumą priešprieša, autoriai skirtingai vertina šių programų naudą. Pavyzdžiui, Huang ir kiti (2013) teigia, kad kombinuotos praktinės ir edukacinės programos, mokančios finansų valdymo, siejamos su didžiausia nauda, taip pat vertinamos kaip efektyviausios, ugdant žinias ir įgūdžius. Kita vertus, O'Prey ir Shephard (2014) nurodo, kad finansinis švietimas didžiausią įtaką daro žinioms, tačiau tik silpnai paveikia nuostatas ir elgesį. Ekonominės plėtros ir bendradarbiavimo organizacija (OECD) (2013) savo pateiktame raporte teigia, jog tradicinis ekonominio švietimo modelis yra paremtas ekonominiu principu, kuris teigia, kad žmonės, turėdami pakankamai gebėjimų ir žinių, priims tinkamus finansinius sprendimus. Tačiau atlikti finansinio elgesio tyrimai (Hogarth & Beverly, (2003) parodė, kad žmonės dažnai priima neracionalius sprendimus ir kad jų ekonominis elgesys yra paveikiamas emocijų. Pavyzdžiui, Hilgert, Hogarth ir Beverly (2003) nurodo, jog tarpasmeniniai santykiai ir ankstesnė asmeninė patirtis daro didesnę įtaką su finansais susijusiam elgesiui negu formalus švietimo programos. Todėl edukacinės programos turėtų būti nukreiptos ne vien į gebėjimų ir žinių ugdymą, tačiau taip pat į sąmoningumo ir savęs tobulinimą (Ekonominės plėtros ir bendradarbiavimo organizacija, 2013).

Taigi, atkreipiant dėmesį į ekonominio ugdymo reikšmę ir poreikį, taip pat svarbu įvertinti jo metodų įvairovę bei jų efektyvumą. Pasak Van Campenhout (2015), rekomenduojama nesusitelkti vien į finansinių žinių stiprinimą, tačiau taip pat skirti dėmesį formuojant atsakingą finansinį elgesį ateityje.

1.4. Teisinės ir ekonominės socializacijos sąsajos su mokesčių sistema

Teisinė socializacija yra socializacijos procesų dalis, kurių metu žmonės formuoja ir palaiko ryšius su teisinėmis institucijomis (Trinkner & Cohn, 2014). Šios institucijos yra sudėtingai persidengiančios, taip sukurdamos taisyklių sistemą, kurią saugo teisinė valdžia. Tai reiškia, kad žmonės savo kasdieniame gyvenime nuolat susiduria su taisyklėmis, o tai jiems suteikia informacijos apie ryšius su valdžios atstovais. Šie ryšiai išvysto asmens supratimą apie taisykles ir taisyklių sistemas, kurios susijusios su informacija ir elgesiu įvairiose gyvenimo srityse (Trinkner Cohn, 2014). Viena iš sričių, kuri yra konkrečiai apibrėžta teisinėmis taisyklėmis, yra valdžios suformuota mokesčių sistema. Procesai, susiję su asmens įsitraukimu į mokesčių mokėjimo sistemą, yra susieti su teisinės ir ekonominės socializacijos aspektais.

Analizuojant ryšius tarp teisinės ir ekonominės socializacijos, galima pastebėti, kad teisinė socializacija apima procesus, susijusius su sąveika tarp individo ir teisinės sistemos, o ekonominė socializacija atlieka tą pačią funkciją, tik sąveika vyksta tarp individo ir ekonominės sistemos. Taip pat svarbu atkreipti dėmesį į mokesčių sistemos sąsajas su teisinės ir ekonominės socializacijos procesais. Mokesčių sistema yra ekonominės visuomenės veiklos dalis ir siejasi su ekonomine socializacija. Taip pat mokesčių sistema yra teisinės sistemos dalis, kurios veikla apibrėžta įstatymais ir saugoma teisinės valdžios atstovų. Taigi galima daryti prielaidą, kad teisinė socializacija ir ekonominė socializacija yra giminingi procesai, kartu paveikiantys individo sąveiką su mokesčių sistema.

Apatarint individo sąveiką su mokesčių sisteme teigiama (Kirchler, 2009), kad mokesčiai riboja individo laisvę priimti asmeninius sprendimus, susijusius su savo pajamomis. Kita vertus, mokesčiai taip pat užtikrina įvairių socio-ekonominių tikslų valstybėje pasiekimą ir ekonominių bei socialinių gyvenimo sąlygų gerinimą, pavyzdžiui, suteikiamos sveikatos priežiūros paslaugos, vystomas švietimas, kultūra, investuojama į vidinį ir išorinį valstybės saugumą (Kirchler, Hölz & Wahl, 2008).

Tai, kaip asmenų ir bendrai visuomenės yra suprantama mokesčių sistema bei, ar ji yra vertinama kaip teisinga, lemia žmonių nuostatas į apie mokesčių mokėjimą ir tai, ar jie vykdys mokesčių mokėjimo pareigą (Kołodziej, 2013). Kai kurie tyrėjai (Kirchler, Hölz & Wahl, 2008) teigia, kad formuojantis nuostatoms mokesčių atžvilgiu, reikia atkreipti dėmesį į tokius išorinius veiksnius, kaip mokesčių dydis, pajamos, skolos ir kt. Be to, reikia atsižvelgti į veiksnius, kurie susiję su mokesčių sistema, pavyzdžiui, žinios, motyvacijos šaltiniai, suvoktas mokesčių sistemos teisingumas (Kołodziej 2013).

Teigiama, jog žinios apie mokesčius yra svarbus veiksnys, veikiantis požiūrį į mokesčius (Kirchler, 2009). Pavyzdžiui, Hofmann su bendraautoriais (2008) nustatė, kad mokesčių

sistema žmonėms atrodo paini ir sunkiai suprantama. Tai patvirtinę tyrimai parodė, kad geresnis mokesčių sistemos supratimas lėmė pozityvesnį jos vertinimą ir palankesnes nuostatas į mokesčius (Kołodziej 2013). Mokslininkai (Kirchler, Hölz & Wahl, 2008) taip pat nustatė, kad neigiamos nuostatos į mokesčių sistemą, mokesčius bei mokesčių inspektorius yra susiję su vengimu mokėti mokesčius ir mokesčių slėpimu.

Priešingai, kalbant apie savanorišką mokesčių mokėjimą nustatyta, kad tokį elgesį skatina taikomos edukacinės programos, ypač ekonominio švietimo (Kołodziej 2013). Teigiama (Kirchler, 2009, Kołodziej 2013), kad ypatingas dėmesys turėtų būti skiriamas žinių, susijusių mokesčių sistemos nauda, perdavimui. Taigi, ekonomikos edukacinių programų metu ugdomas supratimas apie ryšius tarp mokamų mokesčių ir socio-ekonominių uždavinių, kuriuos vykdo valstybė. Taip pat siekiama kuo efektyviau perteikti žinias apie tai, kodėl mokesčių mokėtojams svarbu mokėti mokesčius ir kokiems tikslams yra panaudojami surinkti pinigai.

Atsižvelgiant į tai, kad ekonominis švietimas, pagrįstas teisinės ir ekonominės socializacijos veiksniais, formuoja teigiamas mokesčių mokėtojų nuostatas į mokesčius ir mokesčių sistemą, buvo iškeltas tyrimo tikslas – ištirti dviejų amžiaus grupių vaikų žinias ir požiūrį apie mokesčius bei patikrinti taikytos intervencijos efektyvumą.

Taip pat išsikelti šie tyrimo uždaviniai:

1. Įvertinti jaunesnio ir vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų žinias apie mokesčius prieš ir po intervencijos taikymo.
2. Įvertinti jaunesnio ir vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų požiūrį į mokesčius skirtumus prieš ir po intervencijos taikymo.

2. TYRIMO METODIKA

2.1. Tyrimo metodika

Objektas – vaikų teisinės ir ekonominės socializacijos intervencijos efektyvumo tikrinimas.

Tikslas – ištirti dviejų amžiaus grupių vaikų žinias ir požiūrį apie mokesčius bei patikrinti taikytos intervencijos efektyvumą.

Tyrimo klausimai:

1. Kaip keitėsi tiriamųjų žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?
 - 1.1. Kaip keitėsi trečios klasės mokinių žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?
 - 1.2. Kaip keitėsi septintos klasės mokinių žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?
2. Kaip keitėsi tiriamųjų požiūris į mokesčius po intervencijos taikymo?
 - 2.1. Kaip keitėsi trečios klasės mokinių požiūris į mokesčius po intervencijos taikymo?
 - 2.2. Kaip keitėsi septintos klasės mokinių požiūris į mokesčius po intervencijos taikymo?

Tyrimas organizuotas ir vykdytas kartu su Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Psichologijos instituto tyrėjų grupe, bendradarbiaujant su Valstybinės mokesčių inspekcijos atstovais, ir įgyvendinant šiuo metu vykdomą projektą – „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“, kurio tikslai orientuoti į vaikų teisinės ir ekonominės socializacijos stiprinimą. Pirmojo projekto etapo metu buvo aiškinamasi vaikų turimos žinios apie mokesčius ir veiksniai paveikiantys taisyklių laikymąsi. Antrojo projekto etapo metu siekiama sukurti ir taikyti intervencinę mokymo programą apie mokesčių sistemą, šis tyrimas yra antrojo projekto etapo dalis.

2.2. Tyrimo dalyviai

Visi tyrimo duomenys buvo renkami imtį sudarant tikslinės atrankos būdu. Tikslinės grupės buvo 9 – 10 metų jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikai (trečia klasė) ir 12 – 14 vyresnio mokyklinio amžiaus vaikai (septinta klasė). Dalyvauti šiame tyrime buvo kviečiami Varėnos miesto progimnazijos trečios ir septintos klasės mokiniai. Tiriamųjų amžius pasirinktas remiantis projekto „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“ pirmojo etapo tyrimo rezultatais. Pirmiausia progimnazijoje buvo išdalinti 82 informuoti sutikimai trečios klasės mokinių tėvams ir 79 sutikimai – septintos klasės mokinių tėvams. Sutikimą savo vaikui dalyvauti tyrime davė 48 trečiokų tėvai ir 31 septintokų tėvas, Visoje tyrimo eigoje (du matavimai ir intervencinė pamoka) dalyvavo 41 trečios ir 21 septintos klasės mokinys.

Jaunesniojo mokyklinio amžiaus mokiniai. Tyrime dalyvavo 41 trečios klasės mokinys, 4 anketos iš tyrimo buvo pašalintos, nes jas užpildę mokiniai dalyvavo tik viename žinių ir požiūrio tyrimo matavime arba nedalyvavo intervencijos pamokoje. Tiriamųjų amžius svyravo nuo 9 iki 10 metų (amžiaus vidurkis – 9,48, SD – 0,50), tyrime dalyvavo 12 berniukų ir 29 mergaitės.

Vyresnio mokyklinio amžiaus mokiniai. Tyrime dalyvavo 21 septintos klasės mokinys, 2 anketos iš tyrimo buvo pašalintos, nes jas užpildę mokiniai dalyvavo tik viename žinių ir požiūrio tyrimo matavime. Tiriamųjų amžius svyravo nuo 13 iki 14 metų (amžiaus vidurkis – 13,33, SD – 0,48), tyrime dalyvavo 10 berniukų ir 11 mergaičių.

2.3. Tyrimo priemonės

Tyrimo klausimyną sudarė trys dalys, iš viso 22 teiginiai trečios klasės mokiniams ir 24 teiginiai septintos klasės mokiniams:

- 4 demografiniai klausimai;
- Žinių apie mokesčius klausimynas (6 teiginiai);
- Požiūrio į mokesčius klausimynas (12 teiginių – trečios klasės mokiniams; 14 teiginių – septintos klasės mokiniams).

Pasirinktas tyrimo metodas yra kvaziekperimentas (tyrime nedalyvavo kontrolinė grupė), tyrimo eigoje buvo tirti žinių apie mokesčius ir požiūrio į mokesčius pasikeitimai, vestos intervencinės pamokos trečios ir septintos klasės mokiniams. Intervencinės pamokos metu, naudojantis vaizdine medžiaga, trečiokams buvo pateikta mokomoji informacija apie mokesčius. Pamokos septintokams metu buvo ne tik pateikta mokomoji medžiaga, tačiau taip pat vykdyta praktinė veikla – žaidimas, kuris buvo susijęs su prieš tai pateikta informacija apie mokesčius. Žaidimas apėmė veiklas susijusias su sprendimų apie mokesčių mokėjimą priėmimu (pavyzdžiui, buvo klausama: *kiek savo įmonės pelno skirsite mokesčiams?*) ir „priežasties-pasekmės“ įžvalgų socialinėse situacijose, susijusiose su mokesčiais, ugdymu (pavyzdžiui, grupėse svarstyta situacija apie iš mokesčių gaunamų pinigų panaudojimą miesto ligoninės statybai).

Visi tyrime naudoti klausimynai buvo sukurti Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Psichologijos instituto tyrėjų grupės, bendradarbiaujant su Valstybinės mokesčių inspekcijos atstovais ir įgyvendinant projekto – „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“, tikslus. Toliau pristatomi tyrime naudoti instrumentai.

Demografinių klausimų anketa buvo sudaryta iš keturių klausimų. Mokiniai buvo prašomi nurodyti savo vardą ir pavardę (kad būtų galima susieti pirmo ir antro matavimų rezultatus). Taip pat tiriamųjų buvo prašoma pateikti duomenis apie savo klasę, lytį ir amžių.

Žinių apie mokesčius klausimynas buvo naudotas siekiant patikrinti mokinių žinias apie mokesčius. Šį klausimyną sudarė 6 uždaro tipo klausimai (su pasirinkimo variantais). Atsakant į šiuos klausimus buvo prašoma pasirinkti vieną tinkamą arba visus tinkamus atsakymo variantus. Tiriamiesiems reikėjo pasirinkti teisingus atsakymų variantus ir nesirinkti neteisingų variantų, nes balai buvo skiriami už teisingai pasirinktus ir paliktus nepažymėtus atsakymus. Pavyzdžiui, į klausimą – „kas yra mokesčiai?“ tiriamasis atsako teisingai, jei pasirenka atsakymą – „tai pinigai, kuriuos iš gyventojų surenka valdžia, o paskui perskirsto žmonėms“, todėl jam skiriamas balas. Kadangi tiriamasis nepažymėjo neteisingo atsakymo – „tai gaunamas atlyginimas už atliktą darbą“, jam taip pat skiriamas balas. Kuo didesnę balų sumą surinkdavo tiriamasis, tuo daugiau žinių apie mokesčius jis turėjo.

Siekiant įvertinti *Žinių klausimyno* psichometrines charakteristikas, buvo vertintas metodikos išorinis patikimumas. Klausimynas buvo du kartus pateiktas tai pačiai tiriamųjų imčiai, buvo tiriama ar tarp gautų rezultatų yra koreliacinis ryšys (laiko tarpas tarp matavimų buvo 20 dienų). Buvo apskaičiuoti abiejų matavimų metu gautų rezultatų Pearson koreliacijos koeficientai, jaunesnio ir vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų grupėse. Gautas statistiškai reikšmingas ryšys tarp abiejų matavimų rezultatų vyresnių mokinių grupėje ($r = 0,68$, $p < 0,001$), visgi jaunesnių mokinių grupėje šis ryšys buvo silpnas ($r = 0,25$, $p < 0,05$). Taigi galima teigti, kad klausimynas pasižymi išoriniu patikimumu (t. y. pakartotinių matavimų rezultatų stabilumu) septintokų imtyje ir nepasižymi išoriniu patikimumu trečiokų imtyje. Taip pat buvo patikrinti *Žinių apie mokesčius klausimyno* vidinio suderinamumo įverčiai abiejų matavimų metu (žr. 1-ą lentelę).

1 lentelė. *Žinių apie mokesčius klausimyno* vidinio suderinamumo įverčiai.

<i>Tiriamieji</i>	<i>Matavimas</i>	<i>Klausimynas</i>	<i>Vidinio suderinamumo įverčiai (Cronbach alpha)</i>
Trečios klasės mokiniai	I / II	Žinių apie mokesčius klausimynas	0,35 / 0,51
Septintos klasės mokiniai	I / II	Žinių apie mokesčius klausimynas	0,70 / 0,77

Šio tyrimo metu, įvertinus klausimyno vidinį suderinamumą, nustatyta, kad metodika pasižymi aukštu vidiniu suderinamumu septintos klasės mokinių imtyje. Kaip nurodo Pakalniškienė (2012), pageidautinas Cronbach alpha įvertis yra 0,70 ir daugiau. Visgi, trečios klasės mokinių *Žinių apie mokesčius klausimyno* vidinis suderinamumas buvo žemesnis. Tikrinant jaunesnių mokinių *Žinių apie mokesčius klausimyno* vidinį suderinamumą, buvo atsižvelgta į tai, jog matuojant žinias yra stebimas ir išmokimo efektas. Taigi, žemas vidinis patikimumas, kuris pakilo antro matavimo

metu, gali rodyti edukacinės veiklos efektą (Borsboom, 2006). Kadangi, klausimynu buvo tirtos žinios, o mokiniai jų turėjo nedaug, tiriamieji galėjo atsakinėti spėdami atsakymus arba pasirinkdami atsitiktinai, o tai galėjo paveikti vidinį klausimyno suderinamumą (Jones et al., 2015)

Požiūrio į mokesčius klausimynas buvo naudotas siekiant ištirti mokinių požiūrį į mokesčius. Šio klausimyno pateikimas skyrėsi atsižvelgiant į amžiaus grupes. Jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikai turėjo įvertinti projekcinius teiginius. Taigi, iš pradžių jie išklausė istoriją apie kiškių miestą, šio miesto gyventojų mokesčių mokėjimą ir kiškį Martyną. Tuomet istorijos veikėjas Martynas turėjo nuspręsti, kaip elgsis. Atsižvelgdami į minėto personažo elgesio pasirinkimą, vaikai vertino ar pasirinktas elgesys yra teisingas. Jaunesnio amžiaus mokinių požiūrio klausimynas buvo sudarytas iš 12 teiginių (pvz., „*Visi dirbantys kiškiai turi mokėti mokesčius*“; po šio teiginio buvo pateikta 10 balų procentinė skalė (nuo 0 – „Visiškai nesutinku“ iki 100 – „Visiškai sutinku“), kurioje mokiniai turėjo pažymėti teiginio vertinimą), tiriamieji turėjo įvertinti visus 12 teiginių. Vyresnio mokyklinio amžiaus mokiniams buvo pateikti 14 teiginių, tiriančių jų požiūrį į mokesčius. Tiriamieji turėjo įvertinti kiekvieną teiginį (pvz., „*Visi dirbantys žmonės turi mokėti mokesčius*“) taikydami Likert tipo skalę sudarytą iš septynių balų (kai 1 – „visiškai nesutinku“, o 7 – „visiškai sutinku“). Skirtingas teiginių skaičius, kaip ir skirtingos skalės, tyrimo metu buvo parinktos atsižvelgiant į jaunesnio amžiaus vaikų gebėjimų ypatumus, taip pat buvo remtasi projekto „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“ pirmojo etapo metu naudotų instrumentų pavyzdžiu (Skirtingo amžiaus vaikų žinios ir požiūris į mokesčių mokėjimą. Pirmos projekto „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“ dalies ataskaita. Vilnius, 2018.)

Kaip jau buvo paminėta, šiame tyrime naudotas Požiūrio į mokesčius klausimynas buvo sudarytas remiantis projekto „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“ pirmojo etapo metu gautais rezultatais. Faktorinė analizė buvo atlikta naudojant rezultatus, gautus iš 12 – 13 metų ir 16 – 17 metų mokinių atsakymų, kurių imtį sudarė viso 1231 tiriamasis. Remiantis šios tiriamosios faktorinės analizės rezultatais buvo sukurtas ir Požiūrio į mokesčius klausimynas jaunesnio mokyklinio amžiaus mokiniams. Toliau (2 lent.) pateikiami Požiūrio į mokesčius klausimyno tiriamosios faktorinės analizės rezultatai.

2 lentelė. Požiūrio klausimyno tiriamosios faktorių analizės su Varimax sukiniu teiginių faktorių svoriai ir skalių vidinio suderinamumo koeficientai

<i>Skalė</i>	<i>Teiginių skaičius</i>	<i>Faktorių svoriai</i>	<i>Skalių vidinio suderinamumo įverčiai (Cronbach alpha)</i>
<i>Mokesčių mokėjimo teisingumas</i>	5	nuo (-)0,54 iki 0,78	0,53
<i>Mokesčių privalomumas</i>	4	nuo 0,54 iki (-)0,71	0,48
<i>Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą</i>	2	nuo 0,80 iki 0,85	0,78
<i>Pasirengimas mokėti mokesčius</i>	3	nuo (-) 0,53 iki 0,61	0,61

Iš lentelėje pateiktų duomenų matyti, jog analizės metu buvo suformuoti 4 faktoriai. Atsižvelgiant į šiuos faktorių buvo išskirtos keturios klausimyno skalės: Mokesčių mokėjimo teisingumo, Mokesčių privalomumo, Pranešimo apie mokesčių nemokėjimą ir Pasirengimo mokėti mokesčius. Šios faktorinės analizės Kaizerio–Mejerio–Olkinio (KMO) matas yra 0,830, remiantis Čekanavičium ir Murausku (2002), tai rodo, kad faktorinė analizė gerai tinka duomenims ir yra reprezentatyvi, tai taip pat patvirtina Duomenų sklaidos paaiškinamumo procentas – 58,61 (Skirtingo amžiaus vaikų žinios ir požiūris į mokesčių mokėjimą. Pirmos projekto „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“ dalies ataskaita. Vilnius, 2018.).

3 lentelėje pateikiami visų šiame tyrime naudotų Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių vidinio suderinamumo įverčiai.

3 lentelė. Tyrime naudojamo Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių vidinio suderinamumo koeficientai

<i>Tiriamieji</i>	<i>Matavimas</i>	<i>Skalės</i>	<i>Skalių vidinio suderinamumo įverčiai (Cronbach alpha)</i>
<i>Trečios klasės mokiniai</i>	<i>I / II</i>	Mokesčių mokėjimo teisingumas	<i>0,56/0,49</i>
		Mokesčių privalomumas	<i>0,56/0,67</i>
		Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	-
		Pasirengimas mokėti mokesčius	<i>0,49/0,29</i>
<i>Septintos klasės mokiniai</i>	<i>I / II</i>	Mokesčių mokėjimo teisingumas	<i>0,81/0,83</i>
		Mokesčių privalomumas	<i>0,83/0,79</i>
		Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	<i>0,89/0,89</i>
		Pasirengimas mokėti mokesčius	<i>0,74/0,51</i>

Dėl nedidelio jaunesnio mokyklinio amžiaus tiriamųjų skaičiaus šiame tyrime, nebuvo galima atlikti Požiūrio į mokesčius jaunesniems mokiniams sudarytos klausimyno versijos faktorinės analizės, todėl skalės sudarytos remiantis vyresnio amžiaus vaikų Požiūrio į mokesčius klausimyno struktūra. Iš 3 lentelėje pateiktų rezultatų matoma, kad trečiųjų imtyje visų Požiūrio į mokesčius

klausimyno skalių vidinio suderinamumo įverčiai abiejų matavimų metu buvo mažesni negu 0,70. Tačiau, remiantis Thompson (2003), skalės patikimumą nurodantis Chronbach alfa įvertis gali būti ir 0,5. Tai rodo, jog skalės patikimumas yra silpnas, tačiau priimtinas. Dėl silpno patikimumo trečiųjų imtyje, tolesnėje duomenų analizėje nebuvo naudojama Pasirengimo mokėti mokesčius skalė. Taip pat dėl teiginių skaičiaus trūkumo skalėje Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą (jaunesnio amžiaus mokinių klausimynas sudarytas iš 12 teiginių, o vyresnio amžiaus mokinių iš 14), ši skalė buvo pašalinta iš tolimesnės analizės.

Kita vertus, Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių vidinis suderinamumas septintos klasės mokinių imtyje abiejų matavimų metu buvo aukštas, todėl visos skalės naudotos tolimesnėje analizėje.

2.4. Tyrimo eiga

1. Bendradarbiaujant su Filosofijos fakulteto psichologijos instituto tyrėjų grupe ir Valstybinės mokesčių inspekcijos atstovais sudaryti tyrimo klausimynai.
2. Susisiekti su mokykla, išdalinti informuoti tėvų sutikimai.
3. Duomenys buvo renkami 2018 metais: I matavimas atliktas balandžio 26 dieną; intervencijos pamokos vestos gegužės 9 dieną; II tyrimo etapas vykdytas gegužės 16 dieną.
4. Žinių apie mokesčius ir Požiūrio į mokesčius klausimynų pildymas truko iki 20 minučių trečios klasės mokiniams ir iki 15 minučių septintos klasės mokiniams.
5. Vestos dvi intervencinės pamokos su trečios ir septintos klasės mokiniais.

2.5. Tyrimo procedūra

Tyrimo vykdymo laikotarpiu buvo atlikti du žinių apie mokesčius vertinimai bei du kartus buvo tirtas tiriamųjų požiūris į mokesčius. Anketavimo sąlygos jaunesnių ir vyresnių mokinių grupėse beveik nesiskyrė. Jaunesnieji mokiniai buvo tiriami taikant projekcinio tipo instrumentą, tačiau pasirinkti klausimai ir anketos struktūra buvo ypač panašūs abiem tiriamųjų grupėms.

Atsižvelgiant į tai, jog tyrime dalyvavo skirtingo amžiaus vaikai, skirtingo amžiaus tiriamųjų imtyse intervencinės pamokos skyrėsi savo pobūdžiu. Jaunesnieji mokiniai stebėjo skaidrią demonstraciją apie kiškių miestą ir mokesčių sistemą jame (istorija taip pat buvo taikyta atliekant I ir II matavimus). Taip pat buvo išsamiai pristatoma kaip renkami mokesčiai, kur jie panaudojami, kokią dalį mokesčių reikia atiduoti ir dėl kokių priežasčių. Vaikams pristatytas apibrėžimas, kas yra mokesčiai, jie buvo supažindinti su mokesčių rūšimis, mokėjimo būdais, skirtumais apie mokėjimus

už komunalines paslaugas. Buvo akcentuojami teigiami mokesčių mokėjimo padariniai, nauda individui ir visuomenei.

Vyresnieji mokiniai intervencijos taikymo metu buvo supažindinti su tokia pat informacija kaip ir jaunesnė grupė, tačiau informacija buvo pristatyta sudėtingiau, atsižvelgiant į jų gebėjimą priimti ir suprasti tokio tipo informaciją. Buvo akcentuoti teigiami mokesčių mokėjimo padariniai individui ir visuomenei. Taip pat buvo taikyta praktinė intervencijos dalis, kur mokiniai vykdė žaidybinio tipo užduotį, kurios metu pasidalino vaidmenimis ir sprendė su mokesčiais susijusias dilemas.

2.6. Duomenų analizės metodai

Statistinė duomenų analizė buvo atliekama naudojantis SPSS 21 programa. Tyrime taikyti šie statistinės analizės metodai:

- aprašomoji statistika (skalių įverčių vidurkiai, standartiniai nuokrypiai ir kt.);
- Cronbach alpha koeficiento tikrinimas, siekiant nustatyti skalių vidinį suderinamumą;
- duomenų normalumo patikrinimas (taikant Shapiro-Wilk kriterijų bei įvertinant papildomus duomenų pasiskirstymo rodiklius – simetriškumo ir lėkštumo matus);
- Stjudento T-testas porinėms imtims;
- Wilcoxon testas.

3. REZULTATAI

3.1. Aprašomoji statistika

Prieš atliekant tolesnę duomenų analizę, buvo apskaičiuoti visų darbe naudojamų kintamųjų aprašomosios statistikos rezultatai. Visi šie duomenys pateikti 4-oje, 5-oje ir 6-oje lentelėse.

4 lentelė. *Žinių apie mokesčius klausimyno aprašomoji statistika*

Matavimas	Tiriamieji	Minimali reikšmė	Maksimali reikšmė	Vidurkis	Standartinis nuokrypis
I	Trečios klasės	5	14	8,07	2,01
II	mokiniai	6	16	11,70	2,53
I	Septintos klasės	4	14	9,66	2,98
II	mokiniai	5	17	13,38	2,99

Iš 4-oje lentelėje pateiktų duomenų matyti, jog abiejų matavimų metu nei vienoje grupėje tiriamieji nesurinko žemiausio galimo balo (0). Antrojo matavimo metu, septintos klasės mokinių grupėje buvo surinkusiųjų maksimalią Žinių apie mokesčius klausimyno balų sumą (17). Didžiausias standartinis nuokrypis matomas vyresniojo mokyklinio amžiaus mokinių grupėje antro matavimo metu.

Požiūrio į mokesčius klausimyno įverčiai parodė, koks yra mokinių požiūris į mokesčius. Kuo didesnis balų įvertis, tuo palankesnę požiūrį turėjo vaikai ir atvirkesniai, mažai balų reiškė nepalankų jų požiūrį į mokesčius. Toliau 5-oje ir 6-oje lentelėse pateikiama trečios ir septintos klasės mokinių atskirų Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių aprašomoji statistika.

5 lentelė. *Trečios klasės mokinių Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių aprašomoji statistika*

Matavimas	Skalė	Minimali reikšmė	Maksimali reikšmė	Vidurkis	Standartinis nuokrypis
I matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	22,00	100,00	64,29	18,34
	Mokesčių Privalomumas	5,00	100,00	52,98	22,43
II matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	36,00	100,00	72,78	16,77
	Mokesčių privalomumas	22,50	100,00	62,07	24,28

Analizuojant 5-oje lentelėje pateiktus duomenis matyti, kad trečios klasės mokiniai je? pirmo ir antro matavimo metu, vertindami Mokesčių mokėjimo teisingumo skalės teiginius nesirinko

žemiausių įverčių. Šioje lentelėje matyti, kad abiejų matavimų metu buvo pasirinktos galimos maksimalios reikšmės (100). Nagrinėjant antrosios, Mokesčių privalomumo skalės įverčius matyti, kad maksimali reikšmė – „visiškai sutinku“, taip pat buvo pasirinkta tiek pirmo, tiek antro matavimo metu. Didžiausias standartinis nuokrypis Mokesčių privalomumo skalėje buvo gautas antrojo matavimo metu.

6 lentelė. *Septintos klasės mokinių Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių aprašomoji statistika*

Matavimas	Skalė	Minimali reikšmė	Maksimali reikšmė	Vidurkis	Standartinis nuokrypis
I matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	1,60	6,20	4,45	1,09
	Mokesčių privalomumas	1,75	7,00	5,28	1,40
	Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	1,50	7,00	5,33	1,41
	Pasirengimas mokėti mokesčius	1,33	7,00	5,58	1,45
II matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	1,80	6,40	4,98	1,31
	Mokesčių privalomumas	1,75	7,00	5,83	1,26
	Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	2,00	7,00	5,45	1,52
	Pasirengimas mokėti mokesčius	2,00	7,00	5,70	1,31

Aukščiau pateiktoje lentelėje (6 lent.) matoma Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių minimalios ir maksimalios reikšmės, vidurkiai ir standartiniai nuokrypiai. Abiejų matavimų metu Mokesčių privalomumo, Pranešimo apie mokesčių nemokėjimą ir Pasirengimo mokėti mokesčius skalėse tiriamieji pasirinko maksimalias reikšmes ir nesirinko minimalios reikšmės – „visiškai nesutinku“. Mokesčių mokėjimo teisingumo skalėje abiejų matavimų metu tiriamieji nepasirinko nei mažiausios galimos, nei didžiausios galimos reikšmės.

Prieš atliekant tolesnę duomenų analizę ir tikrinant tyrimo pradžioje išsikeltus klausimus, buvo atliktas Shapiro-Wilk normalumo testas, parodantis duomenų pasiskirstymą, t. y. ar pasiskirstymas atitinka normaliojo skirstinio dėsnį. Visų tyrime naudotų skalių duomenų normalumo (angl. Shapiro-Wilk) rezultatai ir papildomi simetriškumo rodikliai (duomenų simetriškumo histogramos (angl. skewness) ir duomenų lėkštumo (angl. kurtosis) matai) pateikti 7-oje, 8-oje ir 9-oje lentelėse.

7 lentelė. Žinių apie mokesčius klausimyno rezultatų pasiskirstymas pagal duomenų normalumo matą bei papildomi simetriškumo rodikliai

Tiriamieji	I matavimas			II matavimas		
	Shapiro-Wilk (p reikšmė)	Duomenų histogramos simetriškumo matas (angl. <i>sewennes</i>)	Duomenų lėkštumo matas (angl. <i>kurtosis</i>)	Shapiro-Wilk (p reikšmė)	Duomenų histogramos simetriškumo matas (angl. <i>skewennes</i>)	Duomenų lėkštumo matas (angl. <i>kurtosis</i>)
Trečios klasės mokiniai	0,01	0,87	0,72	0,22	-0,08	-0,37
Septintos klasės mokiniai	0,31	-0,37	-0,74	0,03	-1,05	1,44

7 lentelėje pateikti Shapiro-Wilk duomenų pasiskirstymo testo rezultatai rodo, jog Žinių apie mokesčius klausimyno duomenų pasiskirstymas buvo normalus pirmo matavimo metu septintos klasės mokinių grupėje ir antro matavimo metu trečios klasės mokinių grupėje. Shapiro-Wilk testas, kai gaunama p reikšmė yra mažesnė negu 0,05 parodo, jog duomenys nėra pasiskirstę pagal normalųjį skirstinį, o kai p yra didesnis negu nustatytas reikšmingumo lygmuo, tuomet duomenys laikomi pasiskirstę pagal normalų skirstinį. Žinių apie mokesčius klausimyno duomenys trečiųjų grupėje pirmo matavimo metu ir septintųjų grupėje antro matavimo metu neatitiko normaliojo duomenų pasiskirstymo. Kadangi ne visi matavimų metu surinkti duomenys buvo pasiskirstę pagal normalųjį skirstinį, vertinant pagal Shapiro-Wilk duomenų testą, buvo tikrinami papildomi duomenų simetriškumo rodikliai (angl. *skewennes and kurtosis*), kuriais patartina tikrinti duomenis mažoje imtyje (George & Mallery, 2010). Patikrinus Žinių apie mokesčius klausimyno simetriškumo bei lėkštumo matus, gauti rezultatai parodė, jog tik septintos klasės mokinių imtyje antro matavimo metu gautos reikšmės viršijo leistinas normas, kas rodo duomenų pasiskirstymą pagal ne normalųjį skirstinį (duomenų simetriškumas -0,8 iki 0,8 ir duomenų lėkštumas tarp -2 ir +2 yra laikomi galimais, norint užtikrinti normalų pasiskirstymą (George & Mallery, 2010).

8-oje lentelėje pateikti rezultatai rodo Požiūrio į mokesčius klausimyno duomenų pasiskirstymą trečios klasės mokinių grupėje abiejų matavimų metu. Rezultatai buvo gauti remiantis Shapiro-Wilk testu bei duomenų simetriškumo ir lėkštumo matais.

8 lentelė. Trečios klasės mokinių Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių rezultatų pasiskirstymas pagal duomenų normalumo matą bei papildomi simetriškumo rodikliai

Matavimas	Skalė	Shapiro-Wilk (p reikšmė)	Duomenų histogramos simetriškumo matas (<i>angl. skewennes</i>)	Duomenų lėkštumo matas (<i>angl. kurtosis</i>)
I matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	0,713	-0,25	-0,24
	Mokesčių privalomumas	0,773	-0,08	-0,67
II matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	0,042	-0,43	-0,53
	Mokesčių privalomumas	0,023	0,04	-0,80

Iš 8-oje lentelėje pateiktų rezultatų matoma, kad remiantis Shapiro-Wilk kriterijumi, pirmo matavimo duomenys Mokesčių mokėjimo ir Mokesčių privalomumo skalėse yra pasiskirstę pagal normalų skirstinį. Taip pat 8-oje lentelėje pateikti duomenys rodo, jog remiantis minėtu kriterijumi, antro matavimo metu gauti abiejų skalių duomenys nėra pasiskirstę pagal normalų skirstinį, tačiau pagal duomenų simetriškumo ir lėkštumo matus atitinka normalų pasiskirstymą. Visgi, atsižvelgiant į tai, kad imtis yra sąlyginai maža bei remiantis tyrėjų (George & Mallery, 2010) rekomendacijomis, abi antrojo matavimo skalės laikomos turinčios normalų pasiskirstymą.

Iš sekančiame puslapyje 9-oje lentelėje pateiktų duomenų matoma Požiūrio klausimyno skalių normalumo Shapiro-Wilk testo rezultatai septintokų grupėje. Mokesčių mokėjimo teisingumo ir Mokesčių privalomumo skalės pasižymi normaliu duomenų pasiskirstymu pirmojo matavimo metu. Nors pirmo matavimo Pranešimo apie mokesčių nemokėjimą skalės duomenys nebuvo normaliai pasiskirstę, visgi simetriškumo ir plokštumo matai atitiko normaliojo pasiskirstymo ribas. Pasirengimo mokėti mokesčius duomenų pasiskirstymo Shapiro-Wilk kriterijus ir matai nurodo, kad duomenys nėra pasiskirstę pagal normalų skirstinį. Antrojo matavimo metu visų skalių duomenų pasiskirstymas neatitiko normaliojo skirstinio nei pagal Shapiro-Wilk kriterijų, nei pagal simetriškumo ir lėkštumo matus. Todėl Požiūrio klausimyno skalių rezultatų analizei pasirinkta naudoti neparametrinės statistikos metodai.

9 lentelė. Septintos klasės mokinių Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių rezultatų pasiskirstymas pagal duomenų normalumo matą bei papildomi simetriškumo rodikliai

Matavimas	Skalė	Shapiro-Wilk (p reikšmė)	Duomenų histogramos simetriškumo matas (<i>angl. skewennes</i>)	Duomenų lėkštumo matas (<i>angl. kurtosis</i>)
I matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	0,09	-0,49	1,00
	Mokesčių privalomumas	0,10	-0,73	0,21
	Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	0,03	-0,76	1,01
	Pasirengimas mokėti mokesčius	0,00	-1,55	2,51
II matavimas	Mokesčių mokėjimo teisingumas	0,00	-1,43	1,55
	Mokesčių privalomumas	0,00	-2,37	6,38
	Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	0,01	-0,85	-1,01
	Pasirengimas mokėti mokesčius	0,00	-1,44	2,17

3.2. Pirmas tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?

Tikrinant pirmąjį klausimą ir siekiant nustatyti, kaip keitėsi tiriamųjų žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo, atlikti du statistiniai palyginimo testai abejuose tyrimo dalyvių imtyse: Studento T-testas porinėms imtims trečiųjų grupėje ir Wilcoxon testas septintokų grupėje. Testai parodė Žinių apie mokesčius klausimyno įverčių skirtumus prieš ir po intervencijos (svarbu paminėti, jog didesnės vidurkių reikšmės reiškia daugiau žinių, o mažesnės – mažiau). Rezultatai, kurie leidžia matyti, kaip keitėsi abiejų tirtų klasių mokinių žinios apie mokesčius po intervencijos, pateikiami 9-oje ir 10-oje lentelėse.

9 lentelė. Trečios klasės mokinių žinių apie mokesčius prieš ir po intervencijos palyginimas.

Matavimas	N	M	SD	t	df	p
I matavimas	41	8,07	2,01	-8,28	40	0,001
II matavimas	41	11,70	2,53			

Pastaba: M– vidurkis, SD– standartiniai nuokrypiai. Statistiškai reikšmingi skirtumai pažymėti paryškintu šriftu.

Kaip matyti iš rezultatų, pateiktų 9-oje lentelėje, pirmojo matavimo Žinių apie mokesčius klausimyno įvertis reikšmingai skiriasi nuo antrojo matavimo įverčio trečiųjų grupėje. Antrojo matavimo metu trečiokai surinko didesnius žinių apie mokesčius klausimyno balus, palyginti su pirmuoju matavimu. Tai reiškia, kad trečios klasės mokiniai po intervencijos pasižymėjo statistiškai reikšmingai didesniu kiekiu žinių apie mokesčius, negu prieš intervencijos taikymą.

10 lentelė. Septintos klasės mokinių žinių apie mokesčius prieš ir po intervencijos palyginimas.

Matavimas	N	M	SD	Z	p
I matavimas	21	9,66	2,98	-4,026	0,001
II matavimas	21	13,38	2,99		

Pastaba: M– vidurkis, SD– standartiniai nuokrypiai. Statistiškai reikšmingi skirtumai pažymėti paryškintu šriftu.

Iš 10-oje lentelėje pateiktų duomenų matyti, jog egzistuoja statistiškai reikšmingi skirtumai tarp Žinių apie mokesčius klausimyno balų prieš ir po intervencijos: nustatyta, kad antrojo matavimo metu mokiniai turėjo daugiau žinių apie mokesčius. Kitaip tariant, po intervencijos mokiniai daugiau žinojo apie mokesčius.

Taigi atsakant į pirmą tyrimo klausimą galima teigti, kad vaikai apie mokesčius žinojo daugiau po intervencijos, negu prieš ją.

3.3. Antrasis tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų požiūris į mokesčius po intervencijos?

Analizuojant antrąjį klausimą, kaip keitėsi tiriamųjų požiūris į mokesčius po intervencijos taikymo, atlikti du statistiniai palyginimo testai abejose tyrimo dalyvių imtyse. Lyginant trečiųjų Požiūrio į mokesčius klausimynų įverčių skirtumus, dviejų matavimų metu, buvo pasitelktas Stjudento T-testas porinėms imtims. Atsižvelgiant į septintokų Požiūrio klausimyno skalių duomenų pasiskirstymą ne pagal normalųjį skirstinį, pasitelkta neparametrinės statistikos metodas - Wilcoxon testas. Svarbu paminėti, jog didesnės vidurkių reikšmės reiškia palankesnę požiūrį į mokesčius, o mažesnės – mažiau palankų. Gauti rezultatai pateikiami 11-oje ir 12-oje lentelėse.

11 lentelė. Trečios klasės mokinių požiūrio į mokesčius prieš ir po intervencijos palyginimas.

Skalės	I matavimas	II matavimas	t	df	p
	M(SD)	M(SD)			
Mokesčių mokėjimo teisingumas	64,29 (18,34)	75,60 (16,77)	-4,10	40	0,001
Mokesčių privalomumas	52,98 (22,43)	62,07 (24,28)	-2,86	40	0,007

Pastaba: M– vidurkis, SD– standartiniai nuokrypiai. Statistiškai reikšmingi skirtumai pažymėti paryškintu šriftu.

Rezultatai, pateikti 11-oje lentelėje parodė, kad trečiųjų požiūris į mokesčius pirmojo matavimo metu reikšmingai skiriasi nuo antrojo matavimo metu užfiksuotų požiūrio įverčių. Nagrinėjant 10-oje lentelėje pateiktus skalių įverčių vidurkius matyti, kad antrojo matavimo metu trečiokai mokesčius vertino kaip labiau teisingus, taip pat palankiau vertino mokesčių privalomumą. Tai reiškia, kad antrojo matavimo metu trečiokai išreiškė palankesnę požiūrį į mokesčius negu pirmo matavimo metu. Vadinas, trečios klasės mokiniai po intervencijos palankiau vertino mokesčius, negu prieš intervencijos taikymą.

12 lentelė. Septintos klasės mokinių požiūrio į mokesčius prieš ir po intervencijos palyginimas.

Skalės	I matavimas	II matavimas	Z	P
	M(SD)	M(SD)		
Mokesčių mokėjimo teisingumas	4,45 (1,09)	4,98 (1,31)	-3,32	0,001
Mokesčių privalomumas	5,28 (1,40)	5,83 (1,26)	-2,44	0,015
Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	5,33 (1,41)	5,45 (1,52)	-0,48	0,625
Pasirengimas mokėti mokesčius	5,58 (1,45)	5,70 (1,31)	-0,89	0,373

Pastaba: M– vidurkis, SD– standartiniai nuokrypiai. Statistiškai reikšmingi skirtumai pažymėti paryškintu šriftu.

Analizuojant Požiūrio į mokesčius klausimyno atskirų skalių vertinimų skirtumus, pateiktus 12-oje lentelėje, matyti, kad Mokesčių mokėjimo teisingumo ir Mokesčių privalomumo skalių įverčiai reikšmingai skyrėsi pirmo ir antro matavimo metu (abiejų skalių įverčių vidurkiai buvo aukštesni antro matavimo metu). Tai reiškia, kad septintos klasės mokiniai mokesčių mokėjimo teisingumą ir mokesčių privalomumą antro matavimo metu vertino palankiau negu pirmo matavimo metu. Vadinasi, po intervencijos septintokai mokesčių mokėjimą vertino kaip teisingesnį, o požiūris į mokesčių mokėjimo privalomumą pagerėjo. Tačiau nebuvo nustatyti reikšmingi skirtumai, lyginant abiejų matavimų metu gautus Pranešimo apie mokesčių nemokėjimą ir Pasirengimo mokėti mokesčius skalių įverčius. Galima teigti, jog prieš ir po intervencijos septintokai panašiai vertino pranešimą apie mokesčių nemokėjimą ir pasirengimą mokėti mokesčius.

Taigi, atsakant į antrąjį tyrimo klausimą, vaikų požiūris į mokesčius po intervencijos buvo reikšmingai palankesnis. Trečios klasės mokiniai po intervencijos pademonstravo palankesnį požiūrį į mokesčius vertinant mokesčių mokėjimo teisingumą ir privalomumą. Septintos klasės mokiniai po intervencijos taip pat vertino mokesčių mokėjimą kaip teisingesnį, parodė palankesnį požiūrį į mokesčių mokėjimo privalomumą, tačiau jų požiūris į pranešimą apie mokesčių nemokėjimą ir pasirengimas mokėti mokesčius išliko nepakitęs.

4. REZULTATŲ APTARIMAS

Tyrimu buvo siekta ištirti dviejų amžiaus grupių vaikų žinias apie mokesčius ir požiūrį į mokesčius, taip pat patikrinti taikytos intervencijos efektyvumą. Išanalizavus literatūros šaltinius, susijusius su teisine ir ekonomine socializacija, buvo išsikelti tyrimo klausimai. Pirmiausia, siekta atsakyti į klausimą, kaip keitėsi trečios ir septintos klasės mokinių žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo. Po to aiškintasi, kaip keitėsi tiriamųjų požiūris į mokesčius po intervencijos taikymo. Gauti reikšmingi skirtumai ištyrus mokinių žinias apie mokesčius prieš ir po intervencijos, o požiūrio į mokesčius pokyčiai po intervencijos pastebėti tik tarp kai kurių kintamųjų.

4.1. Pirmas tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?

Pirmasis klausimas į kurį buvo siekta atsakyti buvo tiriamas dalimis, suskaidant jį į du atskirus klausimus (1.1. ir 1.2.).

1.1. Kaip keitėsi trečios klasės mokinių žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?

Išanalizuoti tyrimo duomenys parodė, jog po intervencijos trečios klasės mokiniai turėjo reikšmingai daugiau žinių apie mokesčius negu prieš intervenciją. Svarbu paminėti, jog tyrimų, susijusių su vaikų žiniomis apie mokesčius, rasti nepavyko, šį duomenų stygių apie vaikų žinias, susijusias su teisine ir ekonomine sistemomis, yra pastebėję ir kiti tyrėjai (Fagan & Piquero, 2007, Shaidullina et al., 2017, Tyler & Trinkner, 2017).

Svarstant gautus rezultatus pirmiausia tikslinga atkreipti dėmesį į trečios klasės mokinių amžiaus ypatumus. Sėkmingi taikytos intervencijos rezultatai gali būti susiję su trečiokų amžiui būdingais mokymosi mechanizmais (kaip teigė Piaget (2002) vaikai nuo 7-11 metų išgyvena konkrečių operacijų raidos stadiją). Ši stadija yra ypatinga tuo, kad jos metu su daugeliu kitų naujų gebėjimų vaikai taip pat pradeda suprasti priežasčių ir pasekmių tarpusavio ryšius, jie taip pat jau gali įsivaizduoti ir numatyti tam tikrų veiksmų rezultatus (Piaget 2002, Žukauskienė, 2012). Atsižvelgiant į vaikų raidos tarpsnį (šiam tyrimo dalyvavo 41 trečios klasės mokinių, jų amžius buvo 9-10 metų) intervencijos metu pristatyta istorija apie kiškių miestą ir mokesčius jame, skatino mokinius apsvarstyti priežasties ir pasekmės ryšį tarp mokesčių mokėjimo ir visuomenės gerovės kūrimo bei saugojimo. Taigi tokiu būdu vaikai buvo skatinami aktyviai mokyti, be to, tai, jog užduotys atitiko tiriamųjų amžiaus tarpsniui būdingus gebėjimus, galimai didino intervencijos efektyvumą.

Drever ir kiti (2015), kalbėdami apie sėkmingų finansinės socializacijos programų kriterijus, teigė, kad, įtraukiant jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikus į ekonominę ugdymą, svarbu skatinti juos samprotauti apie šių sprendimų pasekmes bei reikšmę. Taip pat teigiama, kad

intervencinės švietimo programos turėtų derėti prie vaikų išsivystymo, pateikiama informacija turėtų būti suprantama, o formuojami įgūdžiai skatinti ekonominę socializaciją (Drever et al., 2015). Atkreipiant dėmesį į autorių (Drever et al., 2015) pozicijas ir lyginant šią informaciją su atliktu tyrimu, svarbu paminėti, jog tyrimo priemonės atitiko autorių (Drever et al., 2015) rekomendacijas. Tyrime naudoti klausimynai ir intervencijos mokomoji medžiaga buvo sukurti atsižvelgiant į tiriamųjų amžiaus ypatumus. Klausimų formuluotės ir pasirinkimai buvo aiškūs, kilus papildomiems klausimams vaikai bet kuriuo metu galėjo kreiptis į tyrėją. Intervencinės pamokos dėstomoji medžiaga taip pat buvo sukurta specialiai šiai amžiaus grupei, tam buvo pasitelkta istorija apie kiškių miestą ir mokesčių sistemą jame. Trečiokams medžiaga buvo pristatyta formuluojant istoriją taip, kad būtų pabrėžiami geri mokesčių mokėjimo padariniai. Atsižvelgti į vaikų kognityvinius gebėjimus yra ypač svarbu, tačiau Jorgensen ir Savla (2010) nurodo, jog ekonominė socializacija, kitaip žinios ir ekonominis išprusimas, nėra vien kognityvinių funkcijų vystymosi pasekmė. Šie autoriai teigia, kad tai priklauso ir nuo patirties, susijusios su unikalia asmens suvokiama ekonomine situacija jauname amžiuje. Atsižvelgiant į tokią autorių nuomonę, vaikų patirties aspektas buvo apsvarstytas šio tyrimo kontekste.

Manoma (Beutler & Dickson 2008), jog intervencinės programos, skirtos stiprinti vaikų socializaciją, turėtų būti pradėtos kuo anksčiau, nes jauni žmonės lengviau priima naują su finansais susijusią informaciją. Daroma prielaida, kad taip yra dėl to, kad jauname amžiuje formuojamos naujos nuostatos ir kuriasi asmeninis identitetas (Tyler & Trinkner, 2017). Mokymasis apie mokesčius šios intervencijos metu jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikams galėjo būti ankstyvoji teisinės socializacijos ir ekonominės socializacijos patirtis. Dėl šios priežasties svarbu paminėti, kad autoriai (Tyler, 1990, Fagan & Piquero, 2007, Tyler & Trinkner, 2017) sutinka, kad teisinės socializacijos procesui vaikystėje, asmeniui gali padaryti stipriausią įtaką. Taigi, vykdytos intervencijos efektas galėjo būti dar reikšmingesnis dėl priimanos naujos informacijos, taip pat dėl patirties naujumo.

Kaip jau buvo aptarta literatūros analizės dalyje, yra žinoma, kad ankstyvas teisinis švietimas veikia kaip nusikaltimų prevencijos ir intervencijos priemonė (Trinkner & Tyler, 2016). Pastebimas prevencinių ir intervencinių programų susitelkimas į valdžios sankcijas skiriamas už normų pažeidimus, tačiau autoriai (Slobogin & Fondacaro, 2011) teigia, jog toks požiūris nedidina programų efektyvumo. Tuo tarpu ugdomas sąmoningumas ir susitelkimas į bendradarbiavimą ir sutarimą su valstybe vertinama kaip palaikantis prevencines ir intervencines programas veiksnys (Slobogin & Fondacaro, 2011). Atsižvelgiant į tokį požiūrį galima teigti, jog šio tyrimo metu taikyta intervencija, kuri buvo orientuota į teigiamų pasekmių, susijusių su mokesčių mokėjimu ugdymą, toks metodas atitinka bendradarbiavimo santykio su valstybe perteikimo sąlygą. Taigi remiantis

Slobogin ir Fondacaro (2011) nuomone galima daryti prielaidą, jog pozityvių pasekmių pabrėžimas teisinio švietimo intervencijos metu galėjo būti vienas iš jos efektyvumą lėmusių veiksnių. Ateityje, siekiant tai išsiaiškinti, būtų naudinga tyrimo metodą iš kvazieksperto pakeisti į eksperimentą su dviem mokinių grupėmis ir tirti intervencijos, pabrėžiančios neigiamas mokesčių nemokėjimo pasekmes efektyvumą.

1.2. Kaip keitėsi septintos klasės mokinių žinios apie mokesčius po intervencijos taikymo?

Klausimas 1b iškeltas siekiant sužinoti, ar įvyko reikšmingi žinių apie mokesčius pokyčiai po intervencijos septintos klasės mokinių imtyje. Išanalizuoti tyrimo metu surinkti duomenys parodė, jog po intervencijos septintos klasės mokiniai turėjo reikšmingai daugiau žinių apie mokesčius negu prieš intervenciją. Svarbu paminėti, jog tyrimų, analizuojančių 13-14 metų vaikų žinias apie mokesčius rasti nepavyko, tačiau pastebimas augantis tyrėjų susidomėjimas vaikų finansine socializacija (Shim et al. 2009) ir finansinės gerovės ugdymu (Drever et al., 2015), o kartu ir tokio ugdymo efektyvumo matavimu (OECD, 2013).

Van Camphenout (2015) teigimu, vaikų žinios apie suaugusiųjų ekonominį pasaulį priklauso nuo išgyvenamos raidos periodo ir gebėjimų spręsti problemas, todėl kaip ir kalbant apie jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikus, svarbu paminėti su amžiumi susijusius vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų ypatumus. Pasak Piaget (2002) 11-14 vaiko gyvenimo metus galima apibendrintai pavadinti formalių operacijų raidos stadija. Šiais savo gyvenimo metais vaikų mąstymas tampa lankstus, mąstoma teiginiais, daromos išvados, atsiranda išvalgos, gebėjimas mintyse modeliuoti įvykius, kurių dar nėra (Piaget 2002, Žukauskienė, 2012). Taip pat šio amžiaus vaikai geba formuoti prielaidas, spręsti problemas, įsivaizduoti naujus dalykus, kartu taip vyksta sudėtingesnių struktūrų įsisavinimas mokantis (Piaget 2002). Taigi tyrime taikytas intervencijos metodas atitiko Piaget (2002) pateiktus formaliosios stadijos gebėjimus, o tai sudarė palankią mokymuisi situaciją.

Plačiau nagrinėjant formaliosios stadijos gebėjimų ir taikytos intervencijos suderinamumą, svarbu paminėti, kad intervencijoje dalyvavo septintos klasės mokiniai, kurių amžius buvo 13-14 metų. Tyrimo dalyviams buvo pateikta mokomoji medžiaga apie mokesčių sistemą, taip pat jie dalyvavo praktiniame žaidime, kurio sąlygos siejosi su mokesčių mokėjimu. Žaidimo metu buvo modeliuojama situacija, kur mokiniai turėjo prisiimti žaidimo vaidmenis ir apsvarstyti, kokią sumą pajamų skirs mokesčiams. Be to, jie buvo prašomi atsižvelgti į savo grupės interesus ir žaidime prisiimto vaidmens reikalavimus. Taigi buvo sukurta probleminė situacija, kuriai išspręsti mokiniai turėjo ne tik taikyti naujas žinias apie mokesčius, tačiau taip pat pasitelkti kritinį mąstymą, matematinius gebėjimus.

Siejant taikytos intervencijos priemonės su ekonominės socializacijos ugdymu, svarbu paminėti, kad Drever su kolegomis (2015) teigia, jog vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų ekonominiame ugdyme rekomenduojama taikyti patirtimi pagrįstą mokymą, padidinant galimybes savarankiškai manipuluoti resursais. Papildant tai kiti autoriai (Webley, Nyhus, & Otto, 2012) pabrėžia, kad efektyviai ekonominei socializacijai svarbūs yra vaiko matematiniai gebėjimai, skaičių pažinimas, gebėjimas suplanuoti ir laikytis taupymo plano, ne mažiau svarbu – ateities investicijos numatymas. Taigi, remiantis minėtais šaltiniais, galima daryti prielaidą, jog šio tyrimo intervencijos metodų efektyvumą galėjo paveikti tiriamųjų amžiui tinkamai parinkti metodai. Mokiniai galėjo aktyviai panaudoti savo gebėjimus, kartu besimokydami apie mokesčių sistemą.

Apibendrinimas

Apibendrinant abiejų pirmojo klausimo dalių rezultatus svarbu atkreipti dėmesį į veiksnius, kurie taip pat galėjo paveikti žinių apie mokesčius padidėjimą. Autoriai Gutter, Garrison, ir Copur (2010) teigia, kad šeima vaidina ypač svarbų vaidmenį vaikų ekonominėje socializacijoje, taip pat bendraamžiai daro reikšmingą įtaką šiam procesui. Atsižvelgiant į minėtus veiksnius, svarbu įvertinti galimybę, kad laiko tarpuose tarp informuotų sutikimų išdalavimo tėvams, matavimų ir intervencijos taikymo mokiniai apie mokesčius galėjo kalbėtis su šeimos nariais arba bendraamžiais, o tai galėjo skatinti tam tikrų žinių apie mokesčius gavimą. Taip pat atkreipiant dėmesį į tai, kad finansinė socializacija susieta su socialiniu mokymusi, kuris pirmiausia prasideda šeimoje, svarbu apsvarstyti mokymosi stebint galimybes (Allen, 2008). Kitaip tariant, po pirmojo klausimyno užpildymo mokiniai galėjo tapti atidesni su mokesčiais susijusiems aspektams ir taip kaupti žinias apie mokesčius.

Tyrimai, vertinantys ekonominės socializacijos intervencijų efektyvumą, yra prieštaringi. Huang ir kiti (2013) teigė, kad tokios, kaip šiame tyrime taikytos intervencinės programos (t. y. kombinuotos praktinės ir edukacinės programos, mokančios finansų valdymo) siejamos su didžiausia nauda, taip pat yra vertinamos kaip efektyviausios ugdant žinias ir įgūdžius. Visgi, Fernandes, Lynch ir Netemeyer (2014) atlikę meta-analizės tyrimą, teigė jog tik 0,1 proc. su finansais susijusio elgesio gali būti paaiškinta finansinio švietimo ir intervencijų programomis, daugeliu atvejų intervencijų efektas laipsniškai išnyksta.

4.2. Antrasis tyrimo klausimas: Kaip keitėsi vaikų požiūris į mokesčius po intervencijos?

Mokslinėje literatūroje nurodoma, kad teigiamos nuostatos į įstatymus ir įstatymų teisingumą teigiamai paveikia asmenų apsisprendimą laikytis visuomeninių taisyklių (Trinkner & Tyler, 2016). Autoriai (Trinkner & Cohn, 2014, Trinkner & Tyler, 2016) nurodo, kad su įstatymais susijusios nuostatos ir vertybės yra pagrindas, palaikantis asmens motyvaciją laikytis teisės normų (Tyler ir Trinkner, 2017). Kalbant apie kur kas siauresnį ekonominės socializacijos kontekstą, Kirchler (2009) nurodo, kad žinios apie mokesčius yra svarbus veiksnys, paveikiantis požiūrį į mokesčius, o požiūris, suformuotas jauname amžiuje, yra ypač svarbus sėkmingai socializacijai (Cohn & White, 2012).

Tyrimo metu buvo nustatyta, jog vaikai po įvykusios intervencijos palankiau vertino mokesčių mokėjimo teisingumą ir mokesčių mokėjimo privalomumą. Visgi, požiūris į pranešimą apie mokesčių nemokėjimą ir pasiruošimą mokėti mokesčius išliko panašus kaip ir prieš intervenciją.

Svarbu atkreipti dėmesį, jog jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikų požiūris į mokesčius analizuotas pasitelkus dvi skales (mokesčių mokėjimo teisingumo ir mokesčių privalomumo), o vyresnio mokyklinio amžiaus mokinių rezultatai analizuoti pasitelkus visas keturias klausimyno skales.

Mokesčių mokėjimo teisingumas

Tyrimo metu buvo nustatyta, kad po intervencijos mokiniai mokesčių mokėjimo teisingumą vertino palankiau negu prieš intervenciją. Tokie rezultatai buvo aptikti ištyrus abi tiriamųjų grupes – trečios ir septintos klasės mokinius. Tokie rezultatai leidžia teigti, jog intervencija galimai turėjo poveikį, sustiprinantį mokinių teigiamą požiūrį, kad mokesčius mokėti yra teisinga. Autoriai Tyler ir Trinkner (2017) nurodo, jog bendrai vaikai pasitiki tuo, kad teisinė sistema yra teisinga. Kalbėdamas apie vaikystę, Tyler (1990) teigia, kad dar vaikystėje susiformuoja pasitikėjimas valdžia, o kartu ir valdžios pripažinimo pamatai. Visgi, tyrėjai (Fagan & Tyler, 2005) nustatė, kad skirtingo amžiaus vaikai pasižymi nevienodu požiūriu į mokesčių mokėjimo teisingumą, tačiau raidos perspektyvoje dauguma žmonių bręsdami prisitaiko prie visuomenės normų ir yra linkę pasitikėti ir paklusti teisės normoms.

Aiškinantis intervencijos efektyvumą lėmusius veiksnius, reikšminga paminėti Jorgensen ir Savla (2010) tyrimo rezultatus, kurie parodė, kad tėvų elgesys, toks kaip diskusijos ir tiesioginis mokymas apie finansus, buvo susietas su pozityviomis nuostatomis ir brandesniu finansiniu elgesiu. Panašią informaciją pateikia ir Hofmann su bendraautoriais (2008) nurodantys, kad mokesčių sistema žmonėms atrodo paini ir sunkiai suprantama, tačiau išugdytas geresnis mokesčių sistemos supratimas lemia pozityvesnį sistemos vertinimą ir palankesnes nuostatas į mokesčius (Kołodziej 2013). Šio

tyrimo metu taikant intervenciją, buvo pristatyta mokesčių sistema, bendrų lėšų panaudojimo tikslai, aiškiai įvardinta, kokią naudą piliečiai gauna mokėdami mokesčius. Toks išsamus pristatymas bei atsakymai į kilusius klausimus vaikams galėjo padėti pagrindą ne tik žinioms apie mokesčius, bet, remiantis kitų autorių nuomone (Hofmann et al., 2008, Jorgensen & Savla, 2010), ir palankesniai mokesčių teisingumo vertinimui abiejose amžiaus grupėse. Visgi, siekiant išsiaiškinti, kokie tiksliai žinių aspektai lėmė požiūrio į mokesčių mokėjimo teisingumą pagerėjimą, yra reikalingi išsamesni žinių ir požiūrio apie mokesčius formavimosi tyrimai.

Mokesčių privalomumas

Tyrimo eigoje nustatyta, kad abi tiriamųjų amžiaus grupės po intervencijos palankiau vertino mokesčių mokėjimo privalomumą. Mokslinėje literatūroje mažai kalbama apie prievolės mokėti mokesčius psichologinius aspektus, o ypač požiūrį į mokesčių mokėjimo privalomumą. Bendrai kalbant, Kirchler (2009) nurodo, kad mokesčiai riboja individo laisvę priimti asmeninius sprendimus, susijusius su savo pajamomis, nors, kita vertus, mokesčiai užtikrina įvairių valstybės socio-ekonominių tikslų pasiekimą ir gyvenimo sąlygų gerinimą. Teigiamos mokesčių mokėjimo pasekmės bei šios sistemos supratimas ypač stipriai paveikia asmenų elgesį, susijusį mokesčiais. Kołodziej (2013) teigia, kad tai, kaip yra suprantama mokesčių sistema ir ar ji yra vertinama kaip teisinga, lemia žmonių nuostatas į mokesčių mokėjimą, taip pat tai, ar žmonės vykdys šią pareigą. Remiantis šia pozicija galima teigti, kad intervencija galėjo prisidėti prie mokinių supratimą apie mokesčių sistemą formavimosi. Kadangi buvo pastebėti teigiami pokyčiai tarp matavimų vertinant mokesčių privalomumą, o kitų autorių (Tyler, 1990, Lahey et al., 2003, Piquero et al., 2005, Fagan & Piquero, 2007, Tyler & Trinkner, 2017, Cohn ir White, 2012) teigimu vaikystėje susiformavęs supratimas ir požiūris apie teisinius reiškinius gali paveikti vaiko sąveiką su teisės sistema vėlesniuose gyvenimo tarpsniuose, galima daryti prielaidą jog galbūt tyrimo dalyviai ir ateityje pasižymės palankesniu požiūriu į mokesčių mokėjimo privalomumą bei nevens mokėti mokesčius.

Intervencijos metu buvo pabrėžti valstybės išsikelti ir vykdomi tikslai, kurie prisideda prie visuomenės ir individo gerovės. Tokių edukacinių intervencijų efektyvumą patvirtina Kołodziej (2013) nurodydamas, kad savanorišką mokesčių mokėjimo elgesį skatina taikomos edukacinės programos, o ypač ekonominio švietimo. Teigiama (Kirchler, 2009, Kołodziej 2013), kad ypatingas dėmesys turėtų būti skiriamas žinių, susijusių su mokesčių sistemos nauda, perdavimui. Taigi galimai ši intervencijos metu pateikta informacija lėmė pozityvesnę abiejų amžiaus grupių mokinių mokesčių vertinimą antrojo matavimo metu.

Svarbu paminėti, kad privalomumo mokėti mokesčius palankesnis moksleivių vertinimas gali būti analizuojamas ir iš socialinių mainų teorijos pozicijos (Blau, 1964). Remiantis

šia teorija teigiama, jog asmenys siekia naudos sau ir funkcionuoja kaip visuomenės dalis tik dėl savo poreikių tenkinimo. Žvelgiant į gautus rezultatus per šios teorijos prizmę, galima daryti prielaidą, jog mokesčių privalomumo įverčiai antro matavimo metu galėjo būti didesni dėl atsiradusio mokinių supratimo, jog mokesčius mokėti privaloma. Dėl šios priežasties vaikai suprasdami, kad negali išvengti šios piliečio prievolės, nurodė kad ir kiti asmenys privalo mokėti mokesčius – tokiu būdu individai gaus bent kokią naudą. Kadangi, kitų asmenų mokesčių nemokėjimas reikštų jų pačių gerovės mažėjimą (mažiau lėšų visuomeninėms reikmėms), todėl mokesčių privalomumą jie vertino palankiau. Tokiu būdu siekiama, kad niekas neišvengtų mokesčių mokėjimo ir taip būtų pasirūpinama bendra gerove – individas nors ir netekdamas savo resursų mokėdamas mokesčius, gaus naudą iš visuomeninių paslaugų.

Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą

Išanalizavus septintos klasės mokinių požiūrio pokyčius po intervencijos, nebuvo rasti reikšmingi skirtumai, kaip mokiniai vertino pranešimą apie mokesčių nemokėjimą. Pranešimo apie mokesčių nemokėjimą rezultatai buvo panašūs pirmo ir antro matavimų metu, taigi galima daryti prielaidą, jog vaikai gan abejingai reaguoja į kitų asmenų mokesčių nemokėjimą. Toks rezultatas netikėtas ir įdomus, palyginus su požiūriu į privalomumą mokėti mokesčius pokyčius po intervencijos. Toks rezultatų išsiskyrimas gali rodyti ne tik vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų socialinio mokymosi būdu išminktą vyraujančią visuomenės požiūrį į pranešimą apie mokesčių nemokėjimą, bet taip pat tai, kad vaikai negavo pakankamai informacijos apie galimybę pranešti apie mokesčių nemokėjimą. Vėlgi, kiti autoriai (Cohn ir White, 2012, Tyler ir Trinkner, 2017) nurodo, jog tik gerai suprasti ir įvertinti teisiniai reiškiniai gali sulaukti adekvataus visuomenės narių atsako. Atsižvelgiant į gautus rezultatus būtų tikslinga atlikti kokybinį tyrimą, siekiant išsiaiškinti, koks yra vaikų požiūris į pranešimą apie mokesčių nemokėjimą.

Pasirengimas mokėti mokesčius

Tyrimo eigoje nebuvo nustatyta statistiškai reikšmingi skirtumai septintokų grupėje ir lyginant pasirengimą mokėti mokesčius. Abiejų matavimų metu šios skalės įverčiai išliko panašūs, todėl galima manyti, kad intervencija neturėjo įtakos septintokų požiūriui į pasirengimą mokėti mokesčius. Aiškinantis, į ką reikėtų atkreipti dėmesį, formuojant pozityvų požiūrį į mokesčius, tyrėjai (Kirchler, Holz & Wahl, 2008) akcentuoja, kad formuojantis nuostatoms į mokesčius, svarbu orientuotis į tokius išorinius veiksnius kaip mokesčių dydis, pajamos, skolos ir pan. Kadangi intervencijoje dalyvavę septintos klasės mokiniai dar labai ribotai sąveikauja su mokesčių mokėjimo sistema ir, tikriausiai, turi ribotą patirtį, susijusią su finansine atsakomybe, todėl pasirengimas mokėti

mokesčius jiems nėra aktualus. Kołodziej (2013) manymu, ugdant teigiamas nuostatas į mokesčius, svarbu atsižvelgti į vidinius kintamuosius, kurie siejasi su mokesčių sistema (pvz., žinios, motyvacijos šaltiniai, suvoktas mokesčių sistemos teisingumas). Išvardinti veiksniai ateityje turėtų būti siejami su intervencijos priemonėmis, skatinančiomis pasirengimą mokėti mokesčius.

Apibendrinimas

Tyrimo metu vykdytos intervencijos efektas galimai pasireiškė reikšmingai pasikeitus mokesčių mokėjimo teisingumo ir mokesčių privalomumo vertinimui. Trečios ir septintos klasės mokiniai šiuos požiūrio į mokesčius aspektus po intervencijos vertino palankiau, tuo remiantis galima teigti, kad intervencija buvo efektyvi. Visgi, ištyrus septintokų požiūrį į pranešimą apie mokesčių nemokėjimą ir pasirengimą mokėti mokesčius, reikšmingi skirtumai prieš ir po intervencijos nenustatyti. Taigi gauti rezultatai parodo mokinių požiūrio į mokesčius pokyčius tam tikrose srityse, taip pat aspektus, kurie išliko stabilūs po taikytos intervencijos. Atsižvelgiant į šio tyrimo rezultatus ir empirinių tyrimų, nagrinėjančių jaunesnio ir vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų požiūrį į mokesčius trūkumą (Beutler & Dickson, 2008, Ashby, Schoon, & Webley, 2011), svarbu ateityje išsamiau nagrinėti šiuos reiškinius.

5. TYRIMO RIBOTUMAI IR TOLESNIŲ TYRIMŲ GAIRĖS

Šiame darbe atkreiptas dėmesys į teisinės ir ekonominės socializacijos procesus, jų reikšmę individui ir visuomenei. Akcentuoti svarbūs socializacijai raidos periodai, jų ypatumai priimant teisines ir ekonomines normas, susijusias su mokesčių mokėjimo sistema. Atliktu tyrimu buvo siekta iširti dviejų amžiaus grupių vaikų žinias ir požiūrį apie mokesčius bei patikrinti taikytos intervencijos efektyvumą. Siekiant numatyti tolesnių tyrimų kryptis nagrinėjant vaikų žinias ir požiūrį į mokesčius, naudinga aptarti šio tyrimo ribotumus ir tolimesnes gaires.

Pirmiausia svarbu atkreipti dėmesį į nedidelį tyrimo dalyvių skaičių (buvo iširta 41 trečios klasės mokinys ir 21 septintos klasės mokinys). Norint užtikrinti tyrimo rezultatų patikimumą ir reprezentatyvumą, ateities tyrimuose būtų tikslinga ženkliai padidinti tyrimo dalyvių skaičių. Taip pat svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog į vaikų žinių ir požiūrio apie mokesčius tyrimus turėtų būti įtraukta daugiau ugdymo įstaigų iš skirtingų šalies rajonų.

Šiame tyrime buvo lyginti trečiųjų ir septintųjų požiūrio į mokesčius skirtumai prieš ir po intervencijos, tačiau dėl naudotų klausimynų nebuvo galimybės palyginti jaunesnio mokyklinio ir vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų požiūrio į mokesčius. Kadangi Fagan ir Tyler (2005) nustatė, kad skirtingo amžiaus vaikai pasižymi nevienodu požiūriu į mokesčių mokėjimą, ateities tyrimuose būtų naudinga tirti intervencijos efektyvumo skirtumus, lyginant vaikų amžiaus grupes. Tokiu būdu būtų galima atskleisti, kuris vaikystės periodas yra palankiausias, siekiant intervencijų apie mokesčius efektyvumo. Taip pat būtų naudinga vykdyti longitudinalinius tyrimus, siekiant išsiaiškinti, kaip gyvenimo eigoje keičiasi vaikų žinios ir požiūris į mokesčius.

6. IŠVADOS

1. Tiek trečios, tiek septintos klasės mokiniai po intervencijos taikymo apie mokesčius žinojo daugiau negu prieš intervenciją (abiem atvejais $p < 0,01$).
2. Vaikų požiūris į mokesčius buvo palankesnis po intervencijos negu prieš intervenciją:
 - 2.1. trečios klasės mokiniai po intervencijos palankiau vertino mokesčių mokėjimo teisingumą ir mokesčių mokėjimo privalomumą (abiem atvejais $p < 0,01$);
 - 2.2. septintos klasės mokiniai po intervencijos palankiau vertino mokesčių mokėjimo teisingumą ($p < 0,01$) ir mokesčių mokėjimo privalomumą ($p < 0,05$), o požiūris į pranešimą apie mokesčių nemokėjimą, taip pat į pasiruošimą mokėti mokesčius išliko panašus ir prieš intervenciją, ir po intervencijos.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Allen, M. W. (2008). Consumer finance and parent-child communication. In J. J. Xiao, (Ed.), *Handbook of consumer finance research* (351-361). New York: Springer. Paimta iš: https://www.researchgate.net/publication/229708137_Consumer_Financial_Behavior_An_Interdisciplinary_Review_of_Selected_Theories_and_Research
2. Anderson, J. E., & Dunning, D. (2014). Behavioral norms: variants and their identification. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(12), 721–738. doi: 10.1111/spc3.12146
3. Ashby, J. S., Schoon, I., & Webley, P. (2011). Save now or save later? Linkages between saving behavior in adolescence and adulthood. *European Psychologist*, 16, 227-237. doi: 10.1027/1016-9040/a000067
4. Bakir, A., Rose, G. M., & Shoham, A. (2006). Family communication patterns: Mothers' and fathers' communication style and children's perceived influence in family decision making. *Journal of International Consumer Marketing*, 19 (2), 75-99. doi: 10.1111/j.1552-3934.2011.02078
5. Bandura, A. (1977) *Social learning theory*. General learning press. Paimta iš: https://web.archive.org/web/20131024214846/http://www.jku.at/org/content/e54521/e54528/e54529/e178059/Bandura_SocialLearningTheory_ger.pdf
6. Beutler, I., & Dickson, L. (2008). Consumer economic socialization. In J.J. Xiao (Ed.), *Handbook of consumer finance research* (pp. 83-103). New York: Springer.
7. Blader, S., & Tyler, T. R. (2003). A four- component model of procedural justice: defining the meaning of a “fair” process. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(6), 747–758. doi: org/10.1177/0146167203029006007
8. Blau, P. M. (1964). *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley Paimta iš: <http://www.d.umn.edu/cla/faculty/jhamlin/4111/Exchange/BlauReading.html>
9. Borsboom, D. (2006). The attack of the psychometricians. *Psychometrika*, 71(3), 425–440. doi:10.1007/s11336-006-1447-6.
10. Čekanavičius V., Murauskas, G. (2002). *Statistika ir jos taikymai: 2 dalis*. Vilnius.
11. Clarke, M. C., Heaton, M. B., Israelsen, C. L., & Eggett, D. L. (2005). The acquisition of family financial roles and responsibilities. *Family and Consumer Sciences Research Journal*. 33, 321-340. doi: org/10.1177/1077727X04274117
12. Cohn, E. S., & White, S. O. (1986). Cognitive development versus social learning approaches to studying legal socialization. *Basic and Applied Social Psychology*, 7(3), 195-209. Paimta iš: https://www.researchgate.net/profile/Ellen_Cohn/publication/240290915_Cognitive_Development_Versus_Social_Learning_Approaches_to_Studying_Legal_Socialization/links/59f7213d458515547

c233e65/Cognitive-Development-Versus-Social-Learning-Approaches-to-Studying-Legal-Socialization.pdf

13. Cohn, E. S., & White, S. O. (2012). *Legal socialization: A study of norms and rules*. New York, NY, US: Springer-Verlag Publishing.
14. Cole, L. M., Cohn, E. S., Rebellon, C. J., & Van Gundy, K. T. (2014). Feeling guilty to remain innocent: the moderating effect of sex on guilt responses to rule-violating behavior in adolescent legal socialization. *Psychology, Crime & Law*, 20(8), 722–740. doi: 10.1080/1068316X.2013.854794
15. Danes, S. M. (1994). Parental perceptions of children's financial socialization. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 5, 127-149. Paimta iš: <https://afcpe.org/assets/pdf/vol-58.pdf>
16. Drever, A. I., Odders-White, E., Kalish, Ch. W., Else-Quest, N. M., Hoagland, E. M., & Nelms, E. N. (2015). Foundations of financial well-being: insights into the role of executive function, financial socialization and experience-based learning in childhood and youth. *The Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 13-38. doi: 10.1111/joca.12068
17. Fagan, J., & Meares, T. L. (2008). Punishment, deterrence, and social control: the paradox of punishment in minority communities. *Ohio State Journal of Criminal Law*, 6(173), 172-229. Paimta iš: http://moritzlaw.osu.edu/osjcl/Articles/Volume6_1/Fagan-Meares-PDF.pdf
18. Fagan, J., & Piquero, A. R. (2007). Rational choice and developmental influences on recidivism among adolescent felony offenders. *Journal of Empirical Legal Studies*, 4(4), 715-748. doi: 10.1111/j.1740-1461.2007.00105.x
19. Fagan, J., & Tyler, T. R. (2005). Legal socialization of children and adolescents. *Social Justice Research*, 18(3), 217–242. doi: 10.1007/s11211-005-6823-3
20. Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R.G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60 (8), 1861-1883. doi.org/10.1287/mnsc.2013.1849
21. George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson
22. Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (2014). *Handbook of Socialization. Second Edition: Theory and Research*. NYC: Guilford Publications.
23. Gutter, M.S., Garrison, S., and Copur, Z. (2010). Social Learning Opportunities and the Financial Behaviors of College Students. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 38 (4), 387-404. doi: org/10.1111/j.1552-3934.2010.00034.x
24. Haidt, J., & Kesebir, S. (2010). Morality. In S. Fiske, D. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., pp. 797 – 832). Hoboken, NJ: Wiley.

25. Hayta, A. B. (2008). Socialization of the child as a consumer. *Family & Consumer Sciences Research Journal*, 37(2), 167–184. doi: 10.1177/1077727X08327256
26. Hilgert, M. A., Hogarth, J. M., & Beverly, S. G. (2003). Household financial management: the connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin*, 89, 309–322. Paimta iš: <https://core.ac.uk/download/pdf/6861338.pdf>
27. Hofmann, E., Hoelzl, E., & Kirchler, E. (2008). Preconditions of voluntary tax compliance: knowledge and evaluation of taxation, norms, fairness, and motivation to cooperate. *Zeitschrift für Psychologie*, 216(4), 209-217. doi: 10.1027/0044-3409.216.4.209
28. Huang, J., Nam, Y., & Sherraden, M. S. (2012). Financial knowledge and child development account policy: a test of financial capability. *Journal of Consumer Affairs*, 47(1), 1–26. doi: 10.1111/joca.12000
29. *Improving financial education effectiveness through behavioural economics: oecd key findings and way forward* (2013). Financial literacy & education.
30. Jones, A. M., Lamp, C., Neelon, M., Nicholson, Y., Schneider, C., Wooten Swanson, P., Zidenberg-Cherr, S. (2014) Reliability and validity of nutrition knowledge questionnaire for adults. *Journal of nutrition education and behavior*, 47(1):69-74. doi: 0.1016/j.jneb.2014.08.003
31. *Jorgensen, B. L., & Savla, J. (2010). Financial literacy of young adults: the importance of parental socialization. Family Relations (Interdisciplinary Journal of Applied Family Science)*, 59(4), 465-478. doi: 10.1111/j.1741-3729.2010.00616.x
32. Juodraitis, A. (2002). Psichosocialinės asmenybės raidos pokyčių tendencijos: delinkventinis elgesys ir prognozės. *Socialinis darbas* 1(1), 89–97. Paimta iš: <https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/13396/2237-4774-1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
33. Kalil, A., Ziol-Guest, K. M., & Coley, R. L. (2005). Perceptions of father involvement patterns in teenage-mother families: Predictors and links to mothers' psychological adjustment. *Family Relations*, 54, 197-211. Paimta iš: <http://www.jstor.org/stable/pdf/4541667.pdf>
34. Kim, J., & Chatterjee, S. (2013). Childhood financial socialization and young adults' financial management. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 24(1), 61–79. Paimta iš: https://afcpe.org/assets/pdf/v24_1_61-79.pdf
35. Kim, J., LaTaillade, J., & Kim, H. (2011). Family processes and children's financial socialization. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(4), 668-679. Paimta iš: <https://rd.springer.com/article/10.1007%2Fs10834-011-9270-3>
36. Kirchler, E. (2009). *The economic psychology of tax behavior*. Cambridge University Press, Cambridge.

37. Kirchler, E., Hoelzl, E., & Wahl, I. (2008). Enforced versus voluntary tax compliance: the “slippery slope” framework. *Journal of Economic Psychology*, 29(2), 210-225. doi: 10.1016/j.joep.2007.05.004
38. Kirk, D. S., & Papachristos, A. V. (2011). Cultural mechanisms and the persistence of neighborhood violence. *American Journal of Sociology*, 116(4): 1190–1233. doi: 10.1086/655754
39. Kirk, D. S., Matsuda, M. (2011). Legal Cynicism, Collective Efficacy, and the Ecology of Arrest. *Criminology*. 49 (2): 443–472. doi: 10.1111/j.1745-9125.2011.00226.x.
40. Kohlberg, L. (1963). Moral Development and Identification. H. W. S. J. Kagan, C. S. N. B. Henry, & H. G. Richey (Eds.), *Child Psychology: The Sixty-Second Yearbook of the National Society for the Study of Education, Part 1 (277-332)*. Chicago, IL: University of Chicago Press. doi: org/10.1037/13101-008
41. Kołodziej, S. (2013). Economic knowledge and tax attitudes among Poles and Mexicans. *General and Professional Education*, 1, 20-26. Paimta iš: http://genproedu.com/paper/2013-01/full_020-026.pdf
42. Kołodziej, S., & Konior, K. (2014). Selected aspects of economic socialization and saving behavior – comparative study. *General and Professional Education*, 2, 54-61. Paimta iš: http://genproedu.com/paper/2014-02/full_054-061.pdf
43. Kowalczyk, A., & Chudzian, J. (2015). Money attitudes vs economic socialization in Poland. *Review of Agricultural and Applied Economics*, 17(1), 11-18. doi: 10.15414/raae.2015.18.01.11-18
44. Lahey, K. E., Kim, D. K., & Newman, M. L. (2003). Household income, asset allocation, and the retirement decision. *Financial Services Review*, 12(3), 219-238. Paimta iš: <http://gozips.uakron.edu/~kel/Articles/Household%20Income,%20Asset%20Allocation,%20and%20the%20Retirement%20Decision..pdf>
45. Laurinavičius, A. (2002). Teisingumo sprendimams įtakos turintys skirstymo ir procedūriniai veiksniai. *Socialinis darbas* 2 (2), 99-105. Paimta iš: <https://www3.mruni.eu/ojs/social-work/article/viewFile/2222/2022>
46. Mandell, L. (2009). The impact of financial education in high school and college on financial literacy and subsequent financial decision making. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20, 15–24. Paimta iš: https://www.researchgate.net/publication/237417649_The_Impact_of_Financial_Education_in_High_School_and_College_On_Financial_Literacy_and_Subsequent_Financial_Decision_Making
47. Morawski, J. (2014). Socialization. In T. Teo (Ed.), *Encyclopedia of Critical Psychology* (pp. 135-150). Springer, New York, NY.

48. O'Prey, L., & Shephard, D. (2014). Financial education for children and youth: a systematic review and meta-analysis. *Aflatoun Working Paper 2014.1C*. Paimta iš: <https://www.aflatoun.org/evaluation>
49. Pakalniškienė, V. (2012). Tyrimo ir įvertinimo priemonių patikimumo ir validumo nustatymas: metodinė priemonė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
50. Piaget, J. (2002). Vaiko kalba ir mąstymas. Vilnius: Aidai
51. Piqero, A. R., Fagan, J., Mulvey, E. P., Steinberg, L., & Odgers, C. (2005). Developmental trajectories of legal socialization among serious adolescent offenders. *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 96(1), 267–298. Paimta iš: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2776646/>
52. Roland-Levy Ch. (1999). Economic socialization. In: Earl, P. E. & Kemp, S. (Eds.), *The Elgar Companion to Consumer Research and Economic Psychology* (pp. 62-71). Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham.
53. Sabbagh, C., & Schmitt, M. (Eds). (2016). *Handbook of Social Justice: Theory and Research*. Springer: Science & Business Media.
54. Shaidullina, R. M., Amirov, A. F., Muhametshin, V. S., & Tyncherov, K. T. (2017). Designing economic socialization system in the educational process of technological university. *European Journal of Contemporary Education*, 6(1), 149-158. doi: 10.13187/ejced.2017.1.149
55. Shim, S., Barber, B. L., Card, N. A, Xiao, J. J., & Serido, J. (2010). Financial socialization of first-year college students: the roles of parents, work, and education. *Journal of Youth and Adolescence*, 39(12): 1457–1470. doi: 10.1007/s10964-009-9432-x
56. Sindall, K., McCarthy, D. J., & Brunton-Smith, I. (2016). Young people and the formation of attitudes towards the police. *European Journal of Criminology*, 14(3), 1–21. doi: 10.1177/1477370816661739
57. Šlapkauskas, V. (2002). Pasitikėjimas – teisės socialinio veiksmingumo veiksnys. *Jurisprudencija*, 24(16), 183–195. Paimta iš: <https://www3.mruni.eu/ojs/jurisprudence/article/view/3672/3464>
58. Slobogin, C., & Fondacaro, M. R. (2011). *Juveniles at risk: A plea for preventative justice*. Oxford: Oxford University Press.
59. Stoudt, B. G., Fine, M., & Fox, M. (2012). Growing up policed in the age of aggressive policing policies. *New York Law School Law Review*, 56, 1331-1370. Paimta iš: <http://www.nylslawreview.com/wp-content/uploads/sites/16/2012/04/56-4.Growing-up-Policed-in-the-Age-of-Aggressive-Policing-Policies.Stoudt-Fine-Fox.pdf>
60. Sunshine, J., & Tyler, T. (2003). The role of procedural justice and legitimacy in shaping public support for policing. *Law & Society*, 37, 513-547. doi: 10.1111/1540-5893.3703002
61. Thompson B. (2003). Understanding reliability and coefficient alpha, really. In Thompson, B. (Ed.). *Score Reliability*. Sage Publications.

62. Trinkner, R., & Cohn, E. S. (2014). Putting the “social” back in legal socialization: Procedural justice, legitimacy, and cynicism in legal and nonlegal authorities. *Law and Human Behavior*, 38(6), 602-617. doi: 10.1037/lhb0000107
63. Trinkner, R., & Tyler, T. R. (2016). Legal socialization: coercion versus consent in an era of mistrust. *Annual Review of Law and Social Science*, 12, 417-439. doi: 10.1146/annurev-lawsocsci-110615-085141
64. Tyler T. R., & Fagan J. (2008) Legitimacy and cooperation: Why do people help the police fight crime in their communities? *Ohio State Journal of Criminal Law*, 6: 231-275. Paimta iš: <https://heinonline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/osjcl6&id=23>
65. Tyler, T. R. (1990). *Why people obey the law*. New Haven and London: Yale University Press.
66. Tyler, T. R., & Jackson, J. (2014). Popular legitimacy and the exercise of legal authority: motivating compliance, cooperation and engagement. *Psychology, Public Policy and Law*, 20(1), 78-95. doi: 10.1037/a0034514
67. Tyler, T. R., & Trinkner, R. (2017). *Why children follow rules: Legal socialization and the development of legitimacy*. Oxford University Press.
68. Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *The Journal of Consumer affairs*, 49(1), 186-222. doi: 10.1111/joca.12064
69. Van Prooijen, J.-W., Van den Bos, K., Lind, E. A., & Wilke, H. A. M. (2006). How do people react to negative procedures? On the moderating role of authority’s biased attitudes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 42, 632-645. Paimta iš: <https://static1.squarespace.com/static/50faacdee4b0dc8c8e2b878b/t/51018ddae4b0fed92eeddfc5/1359056346994/biasjespdef.pdf>
70. Ward, S. (1974). Consumer socialization. *The Journal of Consumer Research*, 1(2), 1–14. Paimta iš: <https://takechargetoday.arizona.edu/system/files/ward74jcr.pdf>
71. Webley, P., & Nyhus, E. (2012). Economic socialization, saving and assets in European young adults. *Economics of Education Review*, 33, 19-30. doi: 10.1016/j.econedurev.2012.09.001
72. Webley, P., Nyhus, E. K., & Otto, A. M. C. (2012). The impact of economic socialization on adult saving and spending: a retrospective approach.
73. Xiao, J. J., Alhabeeb, M. J., Hong, G. S., & Haynes, G. W. (2001). *Attitude toward risk and risk-taking behavior of business-owning families*. *The Journal of Consumer Affairs*, 35(2), 307–325. doi: 10.1111/j.1745-6606.2001.tb00116.x
74. Žukauskienė R. (2012) *Raidos psichologija: integruotas požiūris*. Vilnius: Margi raštai